

TÜRKİYE'DE 1950-1965 DÖNEMİNDE TARIM KESİMİNDE İŞGÜCÜ VE ÜCRETLİ EMEĞE İLİŞKİN GELİŞMELER

Doç. Dr. Ahmet Makal

Ankara Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi

• • •

Özet

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de her alanda önemli dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönüşüm sürecinde istihdamın sektörel dağılımı da değişmiş; tarım kesiminin payı azalırken, sanayi ve hizmetlerin payı artmıştır. Evrensel deneyimlere koştur biçimde, Türkiye'de de tarım kesimi, gelişen sanayinin hammadde ihtiyacını karşılama ve ona pazar teşkil etme yanında, en önemli işgücü kaynağını da oluşturmuştur. Küçük toprak mülkiyetine dayalı Türk tarımında, dönem içerisinde arazi mülkiyeti itibarıyla ciddi bir farklılaşma olmamakla birlikte; teknolojik gelişme, arazi ve işgücü kullanımını değişime uğratmıştır. Bunun sonuçlarından biri tarımsal işgücü fazlasının artması ve daha çok kişinin ücretli çalışmaya yönelmek zorunda kalması olmuştur. Sayıları bir milyon dolaylarında olan bu ücretliler, kırsal kesimde tarım ve tarım dışı faaliyetlerde çalışmanın yanı sıra; kentsel kesimdeki sanayi kuruluşları ile inşaat vb. işlere de yönelmişlerdir. Başlangıçta geçici, mevsimlik çalışmanın yoğun olduğu bu süreç, zamanla büyük ölçekli iç göçlere yol açarak, tarımsal işgücünün kentlere akmasına yol açmıştır. Çalışmamızda, Türkiye'de dönem içerisinde işgücü ve ücretli emeğe ilişkin olarak yaşanan bütün bu gelişmeler, tarım perspektifinden ele alınmakta; konuya ilişkin istatistiksel veri kaynakları da eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

Labour Force and Waged Labour in the Agricultural Sector in Turkey: 1950-1965

Abstract

There had been considerable transformation in Turkey's socio-economic structure during the post-war period. In this transformation period, the sectoral composition of employment changed gradually, reducing its share in agriculture and soaring industrial and service proportion. Sharing the same fate of those in many countries, the agricultural sector in Turkey has not only met the raw material requirements of developing manufacturing industry and become a market for it, but also functioned as a main labour resource. Although the Turkish agricultural sector did not lose its main feature, which has always been characterized with small land ownership, technological developments and other factors changed the land and labour usage. One of the results of this phenomenon is the emergence of a surplus labour in agricultural activities, leading to accompanied migration from rural areas to the cities. In this study, these developments are being examined from a critical perspective.

Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler

I. GİRİŞ

Batı ülkelerinin endüstrileşme deneyimleri, kırsal kesimle ilgileri kesilerek kentsel kesimde gelişmekte olan sanayi ve hizmetlerde çalışan ve zaman içerisinde süreklilik kazanan bir işçi sınıfının varlığı üzerine kurulmuştu. Türkiye'de Cumhuriyetin başlangıç dönemlerinde yeni gelişmekte olan sanayi kesiminin işgücü ihtiyacını karşılaması gereken Türk tarımı; toprak mülkiyeti ve kullanımı, işletme büyüklükleri ve teknoloji açılarından benzeri bir gelişmeyi olanaksız kılıyordu. Küçük üreticiliğe dayalı bu tarımsal yapı içerisinde, geniş bir ücretliler kitlesi ortaya çıkmadığı gibi, kentsel kesime yönelecek bir işgücü de oluşmamaktaydı. Kendi küçük arazileri üzerinde çiftçilik yapan kişiler, bu arazinin sağladığı olanaklar yetersiz olduğundan, tarım mevsimi dışında bir süre tarımda ya da tarım dışı kesimlerde geçici işçi olarak çalıştıktan sonra, para biriktirip köylerine dönmeyi tercih etmekteydiler. Bu koşullar altında, Cumhuriyetin başlangıç dönemlerinde, süreklilik kazanmamış ve belki de "köylü - işçi" kavramıyla ifade edebileceğimiz bir çalışan kategorisi bulunmaktaydı. Bunun sonucu, gelişmekte olan sanayi ve hizmetler kesiminin ihtiyaç duyduğu işgücünü sağlayamaması oldu. Türkiye'nin 1920'lerde başlayan sanayileşme çabalarının önündeki en önemli engellerden biri, sermaye yetersizliği yanında, gelişmekte olan sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücünün teminiydi. İşgücünün yeterince temin edilememesi, sanayileşme açısından ciddi sınırlamalar ve sorunlar yaratmış; böyle bir işgücünün oluşturulması da, temel iktisadi amaçlardan biri haline gelmişti. Türkiye'de Cumhuriyetin ilk dönemlerinde sürekli bir sanayi işçiliğinin oluşmadığının en önemli göstergelerinden biri, işgücü devir oranlarının yüksekliğiydi. Bunun sonucunda, iktisadi kuruluşlar rantabl bir biçimde çalışabilmeleri için gerekli işgücünü sağlayamadıklarından, düşük kapasite ile çalışmak zorunda kaldılar ve üretim düzeyinde potansiyel ya da reel düşmeler oldu. Çalışma ilişkileri alanından bakıldığı zaman, süreç nicelik yanında nitelik yönüyle de değerlendirilmelidir. Kırsal kesimden kentsel kesime gelen kişiler, geçici olma yanında, modern çalışma yaşamının gerekli kıldığı nitelik ve eğitime de sahip değildiler.

İşgücünün niteliksizliği ise başka sorunlar yanında, işgücü verimliliğinin ve buna bağlı olarak ücret düzeylerinin düşüklüğüne yol açmaktaydı. Sorunun bir başka boyutu ise toplumsal ve sınıfsal davranış kalıplarıyla ilgiliydi. Türkiye'de birinci kuşak, üstelik de süreklilik taşımayan ve kırsal kesim kökenli bir işçi kesiminin varlığı, sınıf bilincinin oluşumunu olumsuz yönde etkilemekteydi. Ancak, zaman içerisinde geçmiş dönemin geçici, mevsimlik işçiliğine dayanan "köylü - işçi" tipinin, yerini sürekliliğe dayanan yeni "işçi" tipine bırakmaya başladığı, işgücünün de giderek nitelik kazandığı görülmektedir. Bu oluşum, uzun bir süreçte ve tedrici olarak gerçekleşmiş, 1950 sonrası dönemde ise ciddi bir devinim kazanmıştır.¹

Bu devinim, ancak Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda geçirdiği değişim çerçevesinde anlamlandırılabilir. Bu yıllarda, Türkiye'de siyasal, toplumsal ve iktisadi alanlarda önemli değişimler yaşanmaktaydı. Bu değişim süreci değişik boyutları itibarıyla bir bütün oluşturur ve dönüşüm sözcüğüyle nitelenebilecek düzeydedir. Süreç, siyasal alanda, Cumhuriyetin başlangıcından beri sürmekte olan tek partili dönemin son bulması ile karakterize olmaktadır. İktisadi alanda ise daha önceki yıllarda izlenen kapalı ve korumacı iktisat politikalarının yerini; 1946'dan başlayarak, ithalatın serbestleştirildiği, dış yardım, dış kredi ve yabancı sermaye hareketlerinin yoğunlaştığı yeni bir dönem aldı. Serbest dış ticaret politikaları, dış piyasaya yönelik tarım ve madencilik gibi faaliyet alanlarıyla, inşaat ve altyapı yatırımlarına ağırlık verilmesi sonucunu doğuracaktı. Çalışma ilişkileri alanında da bunlara koşut radikal değişimler yaşandı. 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilmesiyle, tek parti döneminde var olan fiili ve hukuki sendika kurma yasağı ortadan kalktı ve sendikaların kurulması mümkün hale geldi. Daha sonra 1947 yılında çıkarılan 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'la Türkiye çalışma ilişkilerinde yeni bir dönem başladı.

Bu dönemde iktisadi alanda yaşanan gelişmeler, istihdam açısından da önemli sonuçlar yarattı. İstihdamın sektörel dağılımı değişime uğradı; tarım kesiminin payı azalırken, diğer kesimlerin payı arttı. Tarım kesiminin toplam istihdam içerisinde 1950'de % 84.8 olan payı, 1960 yılında % 74.8'e düşmüştü. Aynı dönem içerisinde sanayinin payı % 8.4'ten % 11.5'e; hizmetlerin payı ise % 5.2'den % 13.7'ye yükseldi (BULUTAY, 1995: 189, Tablo 7.1). İşgücü, bu değişim sürecinde sektörel dağılım dışında; mesleki ve coğrafi dağılımı ile nicelik ve nitelik itibarıyla de dönüşüme uğradı. Bir başka önemli değişiklik işgücünün statüsü itibarıyla ortaya çıktı ve işgücü içerisinde ücretlilerin oranı ciddi

1 Burada genel çizgileriyle değerlendirilen gelişim, daha önceki bir çalışmamızda kapsamlı olarak ele alınmıştı. Bakınız, (MAKAL, 1999: 295-303).

ölçülerde arttı.² Ücretliler, giderek nitelik ve süreklilik kazandılar. Kuşkusuz bütün bu gelişmeler içerisinde sanayi ve hizmetler kesimi belirleyici hale geldi ve değişimler büyük ölçüde bu sektörler itibarıyla ortaya çıktı. Bu durum, Türk sosyal politika yazınında döneme ilişkin araştırma ve değerlendirmelerin de ağırlıklı olarak bu sektörler üzerinde odaklanmasına yol açtı. Bunun sonuçlarından biri, işgücü ve ücretli emek açısından tarım kesiminin ve buradaki çalışma ilişkilerinin ihmal edilmesi oldu. Oysa, kanımızca, tarım kesimi zannedilenin aksine, birçok açıdan hayati bir öneme sahipti. Birinci olarak, tarım kesimindeki işgücü nicelik ve nitelik açısından önemli değişimler geçirmekte ve ücretli emek önemli bir yere sahip bulunmaktaydı. Yani, salt tarım kesimi açısından bile, buradaki ücretli emek olgusu önemliydi. İkinci olarak, tarım ile diğer kesimlerdeki değişimler arasında bir kopukluk değil; diyalektik bir bütünlük vardı. Tarım kesimi, kendi işgücü ihtiyacının yanı sıra, zanaatlarla birlikte; gelişmekte olan kentsel kesimdeki sanayi ve hizmetlerin ihtiyacını da karşılayacak en önemli insan gücü kaynağı olma durumundaydı.

Genel çizgileriyle değerlendirdiğimiz tüm bu gelişmeler, Türkiye'de tarım kesiminde işgücü ve ücretli emek itibarıyla ortaya çıkan oluşumların; tarımın kendisi kadar, tarım dışı kesimler açısından da hayati öneme sahip olduğunu göstermektedir. Çalışmamızda, dönem içerisinde işgücü ve ücretli emek açısından meydana gelen gelişmeler, tarım kesimi merkez alınarak incelenmektedir. Bu çerçevede tarım kesiminde işgücünde meydana gelen gelişmeler, tüm statüler yanında özellikle ücretli emek açısından ele alınmakta; çeşitli eksikliklerle ve metodolojik hatalarla malul olan istatistiksel veri kaynakları da eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

Bir tarih çalışmasında incelenen dönemi, öncesi ve sonrası ile bağlantılı olarak değerlendirmek zorunludur. Bu nedenle, çalışmamızın ekseninde 1950-1960 döneminde yaşanan gelişmeler yer almakla birlikte, inceleme dönemi 1950-1965 olarak belirlenmiştir. Bu tercihimizde, 1963 Tarım Sayımı ve 1965 Genel Nüfus Sayımı gibi istatistiksel veri kaynaklarını değerlendirebilmek kaygısı da önemli rol oynamıştır. Gene aynı kaygıyla, mümkün olan durumlarda 1950 öncesi döneme uzanmaktan da kaçınılmamıştır. Buna karşılık, istatistiksel kaynaklardaki metodoloji farklılıklarından dolayı, her durumda bu yılların tümüne ilişkin verileri kullanmak mümkün ve anlamlı olmamaktadır.

2 İşgücünün statüsü ile eşanlamı olarak "işgücünün meslekteki mevkii", "işgücünün çalışma durumu" gibi kavramlar da kullanılmakla birlikte, biz "statü" kavramını tercih ediyoruz.

II. TARIM KESİMİNDEKİ YAPISAL DEĞİŞİMLER VE İŞGÜCÜ ÜZERİNE ETKİLERİ

A. Arazi Mülkiyetindeki Değişmeler

Kuramsal olarak, tarım kesiminde ortaya çıkan değişimlerin altında yatan önemli faktörlerden biri toprak mülkiyetidir. Bu nedenle, dönem içerisinde Türk tarımı, öncelikle arazi mülkiyetindeki gelişmeler ve bunun olası etkileri itibariyle değerlendirilmelidir. Soruna kırsal kesimde arazi mülkiyetindeki değişmelerin tümü bağlamında ve toprak temerküzü açısından yaklaşıldığında en azından istatistikler düzeyinde, arazi mülkiyetinde ciddi değişimlerin ortaya çıkmadığı görülmektedir. Bu konuya ilişkin bilgiler, 1950 ve 1963 Tarım Sayımları ile 1952 Sonbahar Anketi'nden elde edilebilmektedir. 1950 ve 1963 Tarım Sayımı sonuçları karşılaştırıldığında, 50 dönümden küçük cüce işletmelerin oranında ve işledikleri toprak oranında artma olduğu görülmektedir. Buna karşılık, bu gruptaki işletmelerin ortalama arazi büyüklüğü düşmektedir. 500 dönümden büyük işletmelerin oranları ile işledikleri toprak miktarının da düştüğü görülmektedir. 50-500 dönüm arasındaki küçük ve orta işletmelerin toplam içerisindeki oranları ise % 36.7'den % 30.7'ye düşerken; işledikleri arazinin payı % 54.8'den % 64.6'ya yükselmektedir. Sonuçlar, küçük ve cüce işletmelerin ağırlığının, daha çok orta ve orta altı işletmelerin parçalanmasıyla arttığını göstermektedir (VARLIER, 1978: 12). Bütün bu veriler dahilinde yapılan hesaplamalar, tarımda temerküz oranlarının yükselmek bir tarafa, 0.37'den 0.32'ye düştüğünü göstermektedir (DİE, 1973: 109).

Arazi mülkiyeti itibariyle yapılan bu çözümlemenin tamamlanması için, hiç bir mülkiyet kategorisine girmeyen topraksız köylülerin durumlarının değerlendirmeye katılması gerekir. 1950 Tarım Sayımı sonuçlarına göre toplam 2 760 304 aileden 336 860'ı, yani % 12.20'si tümüyle topraksızdır (KANBOLAT, 1963: 33). 1963 Sayımı'na göre ise toplam 3 514 476 aileden 308 899'u, yani % 8.79'u topraksızdır (DİE, 1965a: 6). Bu kategorideki aile fertleri, yaşamlarını sürdürebilmek için geçici ya da sürekli tarım işçiliğine yönelecekler ya da ortakçılık - kiracılık yoluyla geçimlerini sağlamaya çalışacaklardır. Türk tarımında dönem içerisinde gözlenen ve aşağıda kapsamlı bir biçimde ele alınacak gelişmeler; ortakçılık - kiracılık ilişkilerinin zayıflamasına yol açarak, topraksız köylüleri sürekli ücretli işçiliğe itecektir. Ancak, tarım kesiminde makinalaşmayla birlikte özellikle sürekli işçilik olanakları da daraldığı için, bu kişiler daha çok kentsel bölgelere yöneleceklerdir. Kuşkusuz benzeri çözümler, topraksız köylüler yanında, daha düşük ölçülerde olmakla birlikte; cüce ve küçük işletmelerin sahipleri açısından da yapılmalıdır.

Aşağıdaki tabloda 1950 ve 1963 Tarım Sayımları ile 1952 Anketi sonuçlarına göre, arazi mülkiyetine ilişkin veriler görülmektedir.

Tablo I: Tarımsal İşletmelerin Dağılımındaki Değişmeler (1950, 1952, 1963)

Toprak dilimleri	1950 Tarım Sayımı		1952 Sonbahar Anketi		1963 Tarım Sayımı	
	İşletme yüzdesi	Toprak yüzdesi	İşletme yüzdesi	Toprak yüzdesi	İşletme yüzdesi	Toprak yüzdesi
1-20			30.57	4.30	40.92	7.03
	61.84	18.91	62.12	18.64	68.77	24.38
21-50			31.55	14.34	27.85	17.35
51-100	21.89	18.77	21.84	20.62	18.12	23.87
101-200	10.51	19.08	10.28	19.31	9.41	23.74
201-500	4.17	16.87	4.25	16.61	3.22	16.98
501+	1.59	26.37	1.52	24.81	0.50	11.02
Toplam	2 512 800	20 750 591 Ha.	2 527 800	19 451 940 Ha.	3 100 850	16 734 335 Ha.

Kaynak: BLUM (1956:122), DIE (1965a: 6-7), KETEN (1971: 76), VARLIER (1978: 23, Tablo:1-1 I)'den düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Ancak, bu verileri, özellikle 1963 yılına ilişkin olarak yorumlarken ihtiyatlı davranmak gerekir. 1960 sonrası dönemde yoğun biçimde tartışılan toprak reformu konusu, özellikle büyük toprak sahiplerinin eksik bildirimine yol açtığı için, 1950-1963 yılları arasındaki değişimleri, bu veriler aracılığıyla net bir biçimde izlemek zor gibi görünmektedir.³ Bu aksaklığı da hesaba katan daha ihtiyatlı yorumlar, her şeye karşın Türkiye'de tarımda bir yoğunlaşma ve toprak temerküzü olduğu, bu topraksızlaşma sürecinin üst ucunda tarımsal işletme ölçeğindeki büyüme ve sermaye birikiminin gözlendiği ve bu sürecin tarımda makinalaşmayı izleyen işletme ölçeği büyümesi, atlı toprakların ekilişe açılması veya küçük köylüden toprak satın alınması ya da kiralanmasıyla birlikte geliştiği doğrultusundadır.⁴

Ancak, tarım kesimi açısından arazi mülkiyetindeki değişimler son derecede önemli olmakla birlikte; bunun insan gücü ve işçileşme süreci

3 Bu konuda, bakınız, (DIE, 1973: 109; KEPENEK, 1987: 95).

4 Bakınız, (KAZGAN, 1983: 131). Varlier de, 1950-1973 dönemini karşılaştırdığı çalışmasında, bir taraftan Türkiye tarımında küçük ve cüce işletmelerin ağırlığı artarken, diğer taraftan daha büyük toprakların giderek daha az sayıda işletmenin elinde toplanması olarak nitelenebilecek toprak yoğunlaşmasının çok hızlı olmayan bir biçimde süregeldiğini belirtmektedir. Bakınız, (VARLIER, 1978: 14-15).

İtibariyle etkilerini, sadece bu düzeyde ele almamak icap eder. Tarım kesimindeki değişimleri ve bunun sanayileşme ile işçileşme süreci üzerindeki etkilerini sadece mülkiyet ilişkileri ve dolayısıyla mülksüzleşme kavramı çerçevesinde ele almak, sık yapılan bir hatadır. Bu yaklaşıma göre, işçileşme süreci mülksüzleşme sürecinin bir sonucudur ve toprak üzerindeki küçük arazi mülkiyeti bunu olanaksız kılmaktadır. Bu yaklaşım konusunda ilk söylenmesi gereken, küçük arazi mülkiyetinin işçileşme olgusunu mutlak anlamda dışlamadığıdır. Aile işletmesi mutlaka ücretli işçiyi dışlayan bir olgu olmayıp, küçük meta üreticisi aile işletmeleri bazan kendileri ücretli işçi olup, bazan de ücretli geçici işçi kullanabilmektedirler (KAZGAN, 1988b: 176). Boratav'ın ifadesiyle, "Köylü işletmesi küçük üretici niteliğini korumasına rağmen, demografik devresinin belli aşamalarında emek fazlası içererek işgücü "ihraç" edebilir, diğer aşamalarında ise emek kıtlığı durumuna düşerek yabancı işgücü kullanabilir. Keza, yıllık üretim devresinin, hasat dönemi gibi belli anlarında köylü işletmesi, yerel olarak varolan, veya bölge dışından gelen emek fazlasına ve tarım işçileri kitlesine başvurarak ücretli işgücü istihdam edebilir. Bu durumlarda başvuru emek fazlaları, tamamen topraksız bir tarım proleteryasından ve köylü işletmesindeki emek fazlasının işgücü piyasasına taşmış unsurlarından oluşabilir." (BORATAV, 1980: 25). Türkiye düzleminde, tarım işçiliğini sadece topraksız köylü aileleriyle özdeşleştirmek, küçük arazi sahibi aile fertleriyle tarım işçiliği arasındaki ilişkiyi göz ardı etmek, son derecede yanıltıcı olacaktır. Bu noktada, kanımızca üç ayırım yapmak ve çözümlenmeleri bu ayırımlar çerçevesinde sürdürmek icap eder. Bunlardan birincisi, sürekli ve geçici işçi ayırımıdır, ikincisi tarım kesiminde çalışan ve tarım dışı kesimlerde çalışan işçiler arasındaki ayırımıdır, üçüncüsü ise kırsal kesimde tarımsal faaliyetlerle tarım dışı faaliyetlerde çalışma arasındaki ayırımıdır. Ayrıca, başta makinalaşma olmak üzere; tarım kesiminde işgücü ve işçileşme sürecini etkileyen çok sayıda faktör bulunmaktadır ve arazi mülkiyeti bunlardan sadece biridir.

Tarım kesiminde toprak mülkiyeti yanında toprağın tasarruf biçimi de işgücü ve işçileşme üzerinde etkindir. Çünkü toprak, sahip olmanın dışında; kiracılık, ortakçılık vb. yollarla da kullanılabilir ve bu da işgücü kullanım sürecini ve işçileşmeyi etkileyici sonuçlar doğurmaktadır. Toprağın tasarruf biçimlerine ilişkin olarak 1950 ve 1963 sayımları farklı yöntemler kullandığı için, sağlıklı bir karşılaştırma mümkün olmamaktadır. 1950 Sayımında mal sahipliği ile farklı arazi kullanım biçimleri; işlenen toprakların büyüklüğü değil, sadece aile sayısı itibariyle değerlendirilmişti. Buna göre, toplam 2 274 000 aileden mal sahibi olanların sayısı 1 686 000 yani % 72.6, yarı mal sahibi olanların sayısı 499 000 yani % 21.5 idi. Geriye kalan % 5.9'luk bölüm ise kiracı - yarıcı - marabacı şeklinde tasnif edilmişti (BİUM, 1956: 122). Ancak buradaki yarı mal sahiplerinin gerçekte çok küçük bir toprağa malik oldukları ve bu nedenle kiracı - ortakçı grubuna katılmalarının gerekli olduğu düşünülebilir (KANBOLAT,

1963: 34; AKTAN, 1978: 187). Bu durumda 1950'de Türkiye tarımında ailelerin yaklaşık % 22'sinin kiracılık - ortakçılık kategorisi içerisinde yer aldığı söylenebilir ki, bu yüksek bir orandır. Buna topraksız köylülerin ilave edilmesi durumunda; çok daha büyük bir orana ulaşılacaktır. 1963 Tarım Sayımı sonuçları ise işletme sayısı itibariyle yapılan değerlendirmeler yanında, işlenen arazinin miktarını da vermektedir. Buna göre toplam 4 000 318 işletmeden 3 069 921'inin mal sahipliği yoluyla işlendiği görülmektedir. Diğer işletmeler ise kiracılık - ortakçılık - yarıcılık ve başka biçimlerde işlenmektedir (DİE, 1965a: 1). Birinci kategorideki işletmelerin oranı % 74.61 iken, işlenen toprak oranı % 86 dolaylarındadır. Ancak rakamların karşılaştırmaya uygun olmadığı tekrar ifade edilmelidir.⁵

B. Tarımda Teknolojik Değişme, Makinalaşma ve Etkileri

1. Tarımda Makinalaşma

Dönem içerisinde arazi mülkiyetinde ciddi değişimler olmadığı halde tarım kesiminin tümü itibariyle önemli değişimler ortaya çıkmaktadır. O halde, bu değişimlerin nedenlerini büyük ölçüde arazi mülkiyeti dışındaki faktörler itibariyle değerlendirmek icap etmektedir. Bu faktörlerin başında ise teknolojik değişimler gelmektedir. Burada teknolojik değişme kavramı, mekanik ve biyolojik değişimleri içermek üzere kullanılmaktadır. Mekanik değişimler, tarımda makinalaşmayı; biyolojik değişimler ise büyük ölçüde vasıflı tohum, kimyasal gübre ve zirai mücadele araçlarını içermektedir.⁶ Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren tarım kesiminde teknolojik gelişmenin sağlanmasına yönelik çabalar gösterilmiş, ancak 1950 öncesi dönemde bu çabalar, değişik nedenlerle başarılı olamamıştır.⁷ 1950'li yıllar ise Türk tarımında, 1970'li yıllarla birlikte, teknolojik değişimin yoğunlaştığı iki dönemden biridir (KAZGAN, 1988a: 263). Dönem içerisinde Türk tarımında hem mekanik, hem de biyolojik alanda değişimler olmuştur. Mekanik değişimlerin başında kullanılan traktör sayısında gözlenen artışlar gelmektedir. 1948 yılında sadece 1 756 olan traktör sayısı, 1955'te 40 282'ye, 1960'ta 42 136'ya, 1965'te ise 54 668'e çıkmıştır (TARIM BAKANLIĞI, 1968: 27, Tablo 12). Traktör sayısı, 1948-1960 döneminde 23.99 kat, 1948-1965 döneminde ise 31.13 kat artmıştır. Ancak, bu artışa karşın, dönem içerisinde traktörle işlenen alanların oranı gene de sınırlı kalmıştır. Bunda, traktör artışıyla birlikte, ekilen toprakların da geniş ölçüde artması etken olmuştur. Traktörle işlenen toprakların oranı

5 Cillov, toprağın tasarrufu itibariyle iki sayımın sonuçlarının çok da farklı olmadığı düşüncesindedir. Bakınız, (CİLLOV, 1972: 180).

6 Burada kullanılan ayırım ve kavramlar konusunda, bakınız, (ARUOBA, 1988: 199).

7 1923-1948 döneminde tarımda teknolojik gelişmeyi sağlamaya yönelik politika ve uygulamalar konusunda bilgi, (TEKELİ / İLKİN, 1988)'de bulunabilir.

1951'de % 11.79, 1955'te % 14.39, 1960'ta % 13.58 ve 1965'te % 17.40'tır (DİE, 1973: 111).⁸ Dönem içerisinde diğer tarım makinelerinde de artışlar olmuş; 1948-1965 arasında biçer-döver sayısı 24.40, tınav makinası sayısı 4.79, motopomp sayısı ise 198 kat artmıştır.⁹ Biyolojik değişme çerçevesinde ise bazı tarımsal girdilerin kullanımında artışlar olmuştur. Kullanılan kimyevi gübre miktarı 1948-1965 döneminde 58.81 kat artmıştır.¹⁰ Kullanılan zirai mücadele ilaçları ise 1952-1965 döneminde yaklaşık 13.79 kat artmıştır.¹¹ Tüm bu gelişmeler, başka faktörlerle birleşerek Türk tarımında ciddi değişimler doğurmuştur.

2. Makinalaşmanın Etkileri

a. Ekilen Topraklarda Genişleme

Kuramsal olarak, toprak kullanımıyla tarımda kullanılan üretim teknikleri arasında yakın bir bağlantı mevcuttur. Geri teknoloji, değişik nedenlerle işlenen toprak miktarını olumsuz yönde etkilemektedir.¹² Bu bağlantı, Türkiye'de tarımda ileri tekniklerin yeterince kullanılmadığı dönemlerde açık bir biçimde gözlenebilmektedir.¹³ 1950 sonrası dönemde ise makinalaşmanın ilk etkilerinden biri, ekilen topraklardaki genişleme olmuştur. Makinalaşma sonucunda toprağın marjinal verimi, yani toprak talebi artmış, ekilişler genişlemiş; çeki gücü eksikliği dolayısıyla mer'a ve çayır olarak atıl tutulan topraklar ekilişe açılmıştır (KAZGAN, 1983: 126; KAZGAN, 1988a: 264). İstatistiksel verilere göre 1945 yılında 12 664, 1950'de 14 542 bin hektar olan işlenen topraklar, 1960 yılında 23 264 bin hektara çıkmıştı (KEPENEK, 1987: 93, Tablo V.4). Türkiye yüzeyinin yüzdesi olarak ise ekili toprakların oranı 1950 yılında % 18.7 iken, 1960'ta % 29.9'a yükselmişti (DPT, 1963: 26, Tablo 20). "İşlenen toprakların genişlemesi, büyük ölçüde ya tümüyle kamu mülkiyetinde olan, ya da köy birimlerinin ortak kullanımında bulunan arazinin özel kişilerce işlenmesi biçiminde oldu. Bir başka deyişle, kırsal kesim topraklarında özel mülkiyet, büyük toprak sahipleri, daha doğrusu traktör sahibi olabilen çiftçiler yararına genişledi." (KEPENEK, 1987: 93). Ekilen topraklardaki genişlemenin ise işgücü ihtiyacı ve işçileşme süreci üzerinde önemli etkileri olacaktır.

Ancak, dönem içerisinde ekilen topraklardaki genişlemenin temel nedenlerinden birisi makinalaşma olmakla birlikte, diğer nedenleri de göz ardı etmemek gerekir. 1950 öncesi dönemde düşük düzeyde toprak kullanımının en önemli nedenlerinden birisi, üretim tekniklerinin geriliği ise; diğeri tarımın

8 Oran, 1965'i izleyen 5 yıl içerisinde % 100 artarak, 1970'te % 32.71'e yükselecektir.

9 (TARIM BAKANLIĞI, 1968: 27, Tablo 12)'den hesaplanmıştır.

10 (TARIM BAKANLIĞI, 1968: 25, Tablo 10)'dan hesaplanmıştır.

11 (TARIM BAKANLIĞI, 1968: 25, Tablo 11)'den hesaplanmıştır.

12 Bu nedenler konusunda, bakınız, (ARUOBA, 1982: 81).

13 Bakınız, (ARUOBA, 1982: 81 vd.).

pazarlara açılma, ulusal ve uluslararası pazarlarla bütünleşme oranının zayıflığıydı. Bunun temel nedenleri ise ulaştırma ve taşımacılık alanlarındaki gerilikti (ARUOBA, 1982: 82). 1950-1960 döneminde bu alanlarda sağlanan gelişmeler de, makinalaşmaya ilave olarak, ekilen toprak miktarındaki artış ve tarımsal üretim üzerinde olumlu etkiler yaptı.

b. Makinalaşmanın İşgücü ve İşçilik Üzerindeki Etkileri

Makinalaşma, işlenen toprakları artırırken, işgücü üzerinde de etkili oldu. Kuramsal olarak makinalaşmanın işgücü üzerine etkileri çift yönlüdür. Makinalaşma bir yandan işgücü ihtiyacını azaltırken, diğer yandan artırmaktadır. Birinci yönü itibarıyla, mülkiyet yapısı sabitken, makinalaşma toprağın ortaklık ve kiracılık kategorileri içerisinde kullanımını olumsuz yönde etkilemekte, bu yönüyle bir bölüm işgücünü serbest bırakarak işçileşme süreci üzerinde etkide bulunmaktadır. Türkiye'de 1950'li yıllarda özellikle orta ve büyük işletmelerde makinalaşmanın artması, ortaklık ve kiracılık sistemiyle çalışan köylülerin kitle halinde işsiz kalmasına neden oldu (KANBOLAT, 1963: 42).¹⁴ Ancak, makineleşmenin ortaklık ve kiracılık üzerindeki etkileri farklı olmuştur. Türkiye'de makinalaşmanın hızlanmaya başladığı 1950'li yılların başında Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından gerçekleştirilen "Türkiye'de Ziraf Makinalaşma" araştırması; kiracılık artarken, ortaklığın gerilediğini ortaya koymaktadır. Bu, makinalaşmış çiftçilerin arazileri kiralayarak kendileri işletme eğilimi içerisinde olmalarından kaynaklanmaktadır (SBF, 1954: 110). Ancak durum makinalaşmış çiftçiler dışında değerlendirildiğinde; genel çizgileriyle hem ortaklık hem de kiracılık kategorilerinde azalma yaşanmaktadır (SBF, 1954: 129). Bu durumda eskiden ortaklık ya da kiracılık yaparak yaşamını sürdüren bir işgücü kategorisi, makinalaşmanın etkilediği toprak kullanımı sonucunda işsiz kalacak ve tarım kesiminde ya da tarım dışı kesimlerde iş aramaya yönelecektir. Daha sonraki tarihlerde yapılan değerlendirmeler de, makinalaşmanın ortaklık kategorisi kadar kiracılık kategorisinde çalışanları da olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.¹⁵

Bununla birlikte, gene aynı makinalaşma, işgücü ihtiyacını artırıcı yönde etkiler de yapmaktadır. Bu artırıcı etkinin iki boyutu vardır. Birinci olarak, makinalaşma, bu makinelerin kullanımında, işletilmesinde ve tamirinde çalışan şoför, makinist, tamirci, ustası gibi kategorilerde çalışanların sayılarında artışlara yol açmaktadır. Siyasal Bilgiler Fakültesi araştırması, bu kategorilerde çalışanların küçümsenmeyecek düzeyde olduğunu göstermektedir.¹⁶ Bu

14 Kanbolat'a göre, aslında "ortaklık şekli altında çalışanlar bile gerçekte birer tarım işçisinden başka şey değildir." Bakınız, (KANBOLAT, 1963: 65).

15 Bakınız, (KANBOLAT, 1963: *passim*).

16 Bakınız, (SBF, 1954: 50 vd.).

kategorilerin dışında, makinalaşmayla birlikte özellikle büyük işletmelerde ve endüstri bitkileri alanında geniş çapta bir tarım işçisi gereksinimi de ortaya çıkmaktadır. Araştırma, 1952 yılında makinalı çiftçilerin % 88 gibi büyük bir oranının ücretli işçi istihdam etmekte olduğunu ortaya koymuştur (SBF, 1954: 92).

Makinalaşmanın işgücü ihtiyacı üzerindeki bu olumlu ve olumsuz etkileri bir arada değerlendirildiğinde; olumsuz yani işgücü ihtiyacını azaltıcı etkisinin daha ağır bastığı görülmektedir. Teknik gelişmenin tarımda kapattığı iş sahası, açtığı iş sahasından daha fazla olduğu için, makinalaşma, tarımda belirli bir alan için duyulan işgücü miktarını mutlak olarak azaltmaktadır (KANBOLAT, 1963: 58).¹⁷ Ancak, dönem içerisinde Türkiye'nin durumu değerlendirilirken, ekim yapılan toprakların sabit olmadığı, ciddi artışlar gösterdiği de dikkate alınmalıdır. Türkiye'de 1950'li yıllarda ekilen toprak miktarında ciddi artışlar olduğu için, traktörle işlenen arazinin mutlak miktarında ve oranında artış olmakla birlikte, traktörle işlenmeyen toprakların mutlak miktarında da artışlar olmaktadır. Bu gelişmelerin sonucunda, belirli bir alan başına işgücü ihtiyacı azalmakla birlikte; toplam olarak işgücü miktarı artabilecektir. Bu işgücü küçük aile işletmeleri içerisinde, kiracılık - ortaklık kategorileri içerisinde ya da işçilik kategorisi içerisinde yer alabilecektir. Ancak, son kategori içerisindeki artışın sürekli işçi şeklinden çok, mevsimlik işçi şeklinde tezahür etmesi söz konusudur. Nitekim "Türkiye'de Ziraat Makinalaşma" araştırması, makinalı çiftçilerin çalıştırdığı geçici işçilerin sayısında artış olduğunu, buna karşılık sürekli işçi sayısında azalma olduğunu ortaya koymuştur (SBF, 1954: 93). Araştırma sonuçları, makinalaşma ile bu eğilimin devam edeceği beklentisini de ortaya koymaktaydı.

Türkiye'de 1950'li yıllarda bu iki yönlü gelişme sonucunda; hem kentsel kesime işgücü kayışları olmuş, hem de bunu gerçekleştiremeyen bir nüfus kitlesi kırsal kesimde geçici işçiliğe yönelmiştir. Bu gelişmeler ise tarım kesiminin kendi içinde değişimler yarattığı kadar, sanayi kesimi açısından da önemli sonuçlar doğuruyordu. Değişmeler; tarım kesiminin insan gücü ihtiyacını azaltarak; topraktan görel olarak kopmuş, özgürleşmiş bir işgücü tabakası doğurma yanında; yeni gelişen sanayi kesiminin insan gücü ihtiyacını karşılama ve bir ücretliler kitlesinin gelişmesinde etkin olmuştur. Ancak, inceleme dönemimiz içerisinde bu gelişmelerin sınırlı olduğu da belirtilmelidir. Nitekim, sanayi kuruluşlarında işçi devir oranlarında daha önceki döneme göre düşmeler olmasına karşın, henüz kalıcı değişiklikler meydana gelmemektedir. Konuya ilişkin esas gelişmeler ise 1960 sonrası dönemde yaşanacaktır. Ekilen toprakların sınırlarına ulaşıldığı bir durumda zirai makina ve girdi miktarındaki

17 Bir traktörün ortalama 5 ile 9 kişi arasında nüfusu tarımdan serbest bırakacağı (işsiz durumuna düşüreceği)" ifade edilmektedir. Bakınız, (YAVUZ / KELEŞ / GERAY, 1978: 827).

artışlar, 1960 sonrası dönemde tarım kesiminde işgücü ihtiyacını 1950-1960 dönemine göre ciddi ölçüde ve net biçimde azaltacaktır.

C. Tarım Kesimine İlişkin Diğer Gelişmeler

Dönem içerisinde tarım kesimine ilişkin gelişmeleri; mülkiyet, makinalaşma, toprağın kiracılık-ortakçılık ilişkileri içerisinde kullanımı ve tüm bunların işgücü ve işçileşme üzerindeki etkileri dışında; başka faktörler itibariyle de değerlendirmek icap eder. 1950'li yıllarda hükümetin izlediği tarım kesimine yönelik iktisat politikaları sonucunda; tarımsal ürünlere sübvansiyonlar yapıldı, bu kesime yönelik kredi olanakları genişledi. Ziraat Bankası'nın tarımsal kredileri 1948 yılında 237 303 000 TL iken, 1950 yılında 1 067 665 000, 1960 yılında 2 392 097 000, 1965 yılında ise 3 492 240 000 TL'ya ulaştı (TARIM BAKANLIĞI, 1968: 21, Tablo 8). Dönem içerisinde karayolu ulaşımında sağlanan gelişmeler sonucunda tarım kesimi giderek piyasa ekonomisi koşullarına açıldı; pazarlanan ürün oranı 1950'de % 33.5 iken, bu oran 1960'ta % 46.7'ye yükseldi (KAZGAN, 1983: 283). Tüm bu olgular, çalışmamızda değerlendirdiğimiz diğer öğelerle birlikte, tarım kesimindeki gelişmeler üzerinde etkili oldu. Çalışmamızın ilgi alanı dışında kaldığı için, bu gelişmeleri kapsamlı bir biçimde değerlendirmiyoruz.

III. TARIM KESİMİNDEKİ ÜCRETLİLER

A. Tarımsal İşgücü Fazlası

Değerlendirdiğimiz faktörler, Türkiye'de tarım kesiminde kelimenin dar anlamında büyük bir işsizlik ya da kelimenin geniş anlamında büyük bir işgücü fazlasının ortaya çıkması üzerinde etkili olmuşlardır. Tarım kesiminde açık işsizlik, büyük ölçüde, iş bulamayan tümüyle topraksız ailelerle; işgücü fazlası ise bunlarla birlikte, küçük arazi mülkiyetine sahip ailelerle bağlantılıdır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı için yapılan hazırlık çalışmalarında, tarımsal faaliyetlerin doğası itibariyle en yoğun çalışma dönemi olarak kabul edilen temmuz ayında dahi, üretim için gerekli olmayan insan sayısı 1955 yılı için 400 000, 1960 için ise 800 000 olarak hesaplanmıştı. Diğer aylar için bu işgücü fazlası daha yüksek olup, örneğin en yüksek olduğu ocak ayı için aynı yıllar itibariyle 7 400 000 ve 8 300 000'dü (DPT, 1963: 445, Tablo 352). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da 1967 yılı rakamları temmuz ayı için 910 000, ocak ayı için 7 800 000 olarak hesaplanmıştı (DPT, 1967: 132, Tablo 63). Temmuz ayı itibariyle gizli işsizlik oranı ise % 9.9 düzeyindedir.

Bu tarımsal işgücü fazlasının kaynağı ise topraksız aileler yanında, ağırlıklı olarak 1-50 dekarlık toprak büyüklüklerinde yığılan, sermaye birikimi ve teknolojik gelişme olanakları bulunmayan yarı - geçimlik olarak

nitelendirilebilecek kırsal nüfustur. Türk tarımında mevsimlik işsizlik ise tarımsal nüfusun % 70-80'ine ulaşmaktadır (KAZGAN, 1983: 75).

Ancak, Türkiye'de genel kabul gören "işgücü fazlası" tahminlerini ihtiyatla karşılamak ve daha makul ölçülerde tutmak doğru olacaktır. Bunun nedenlerinden biri, resmi istatistiklerin tarım kesimindeki işgücüne ilişkin verilerinin abartılı olmasıdır. Bu, kadınların büyük bölümünün yapay biçimde ücretsiz aile işçisi olarak işgücüne dahil edilmelerinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında, tarım kesimindeki küçük arazi mülkiyeti de, işgücü fazlasına ilişkin tahminlerin ihtiyatla değerlendirilmesini gerektirmektedir. Çünkü arazi mülkiyeti veri iken tarım kesiminden çekilecek işgücü, üretim düzeyinde düşürlere yol açacaktır.¹⁸

B. Ücretlilerin Varlığı

Her sektörde ya da iktisadi faaliyet kolunda olduğu gibi tarımda da işçiler, bir işverene bağlı olarak ücret karşılığı çalışmakla karakterize olurlar. Ancak, tarım kesiminin kendine özgü şartlarından, bölgesel farklılıklardan veya yetiştirilen üründen kaynaklanan nedenlerle tarım kesimindeki ücretliler kendi içlerinde büyük bir çeşitlilik gösterirler ve diğer kesimlerdekinden çok daha fazla alt kategoriye ayrılırlar. Konumuz açısından temel ayırım, işin süreklilik taşıyıp taşımadığı ölçütüne göre yapılan "sürekli (daimi) işçi" - "geçici işçi" ayırımıdır. Daimi işçi, en aşağı bir üretim dönemi veya yılı işletmede çalıştırılan kişidir. Buna karşılık geçici işçi yılın belirli dönemlerinde ve işin yoğunlaştığı zamanlarda çalışan kişidir (KÖYLÜ, 1957: 310).¹⁹ Türkiye'de tarım kesiminde her iki kategoriye kapsamak üzere ücretlilerin nicel varlığına ilişkin çeşitli tahminler ile sayım ve anket niteliğinde çalışmalar bulunmaktadır. Çalışma Bakanlığı, 1940'lı yıllarda Türkiye'de tarım kesiminde çalışanlardan % 19 kadarının ücretli olduğunu tahmin etmekteydi. Tahmine göre bunlardan % 61'i erkek, % 26'sı kadın ve % 13'ü de çocuklardan oluşmaktaydı (ÇALGÜNER, 1943: 28; ÇD, 1947: 55).²⁰ Bu ve benzeri tahminlerin dışında, değişik tarihlerde yapılan sayım niteliğindeki çalışmaların en önemlileri Genel Nüfus Sayımları ile 1950 Tarım Sayımı, 1952 Tarım Anketi ve 1963 Tarım Sayımı'dır. Ancak bu sayımlara ait veriler, değişik hata ve noksanlarla malül olduklarından, dikkatli bir biçimde yorumlanmaları ve birlikte değerlendirilmeleri şarttır. Bunların dışında değişik tarihlerde çeşitli kurum ve araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen

18 Türkiye'deki gizli işsizlik tartışmaları ve tahminleri konusunda eleştirel bir yaklaşım için, bakınız, (TÜRKAY, 1968: 78 vd.).

19 Tarım işçileri geçicilik - süreklilik ölçütü dışında başka ayrımlara da tabi tutulmakta ve her kategorideki işçiler için bölgeden bölgeye farklı isimler de verilebilmektedir. Bakınız, (ÇALGÜNER, 1943: 35-42; KÖYLÜ, 1957: 310-313).

20 Erkek, kadın ve çocuk işçilerin 26 vilayet itibarıyla oransal dağılımları, (ÇALGÜNER, 1943: 27-28)'de bulunmaktadır.

monografiler ile anketler de bulunmaktadır. Bütün bu sayım, anket ve monografilerin birlikte değerlendirilmesi sonucunda tarımsal işgücüne ve ücretlilere ilişkin sağlıklı bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir.

1. 1955, 1960 ve 1965 Genel Nüfus Sayımları

1955, 1960 ve 1965 Genel Nüfus Sayımları, tüm sektörler ve iktisadi faaliyet alanları yanında, tarım kesiminde çalışanların statü dağılımlarına ve bu arada ücretlilerin niceliğine ilişkin bilgiler de vermektedir. Bu değerlendirmelerimizi, 1955, 1960 ve 1965 Sayımları itibariyle yapacağız. Türkiye'de işgücünün statüsüne ilişkin saptamalar 1950 Genel Nüfus Sayımı ile başlamıştır, ancak bu sayımla daha sonrakilere arasında, yaş grupları ve işgücü kategorileri itibariyle uyumsuzluklar bulunmaktadır.²¹

Tablo II: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Tarım Kesiminde İşgücünün Statü Dağılımı ve Ücretliler (1955-1965)

	Toplam tarım kesimi			Tarım ve hayvancılık		Ormanlık ve tomrukçuluk		Avcılık (Kara ve deniz)	
	1955	1960	1965	1955	1960	1955	1960	1955	1960
İşveren	2 781	49 473	21 719	2 663	48 847	62	220	56	406
Kendi hesabına çalışan	2 640 134	2 903 109	3 014 433	2 631 387	2 891 172	2 675	3 277	6 072	8 660
Ücretsiz aile işçisi	6 551 849	6 097 832	6 311 500	6 549 099	6 094 932	1 845	1 604	905	1 296
Ücretli	244 235	676 791	376 866	228 568	651 800	12 798	20 830	2 869	4 161
Bilinmeyen	7 103	10 284	4 486	6 803	9 784	71	226	229	274
Toplam	9 453 205	9 737 489	9 729 004	9 418 520	9 696 535	17 451	26 157	10 131	14 797

Kaynak: DIE (1965b: 81-82, Tablo 68-69), DIE (1969: 463, Tablo 39)'dan düzenlenmiştir.

21 Yaş olarak, daha sonraki sayımların 15 ve daha yukarı yaşlar kategorisi yerine, 5 ve daha yukarı yaşlar esas alınmıştır. Sayımda kullanılan kategoriler de daha sonraki sayımlarla uyumlu değildir. 1950 Sayımı'nda "aile reisinin işinde ücretsiz", "müesseselerde veya başkasının yanında", "kendi hesabına evinde" ve "kendi hesabına dışarda" kategorileri bulunmaktaydı. Bakınız, (BIGM, 1961a: 358, Tablo 54).

Tarım kesimindeki ücretlilerin niceliğine ilişkin veriler birçok nedenle fazla tutarlı gibi görünmemektedir. Birinci olarak, sonuçlar, tarım kaynaklı ücretlilerin toplam içerisindeki oranının 1955-1960 döneminde arttığını; 1955 yılında % 2.58 iken, 1960 yılında % 6.94'e yükseldiğini ortaya koymaktadır. Ancak 1965 yılında oran düşerek % 3.87 olmaktadır. 1955-1960 dönemindeki artış makul karşılanabilir. 1960-1965 dönemindeki düşüşün bir bölümü de, 1960 döneminde tarım kesiminde ücretli olarak görünenlerin bir bölümünün kentsel kesime yerleşmiş olabilecekleri düşüncesiyle gene makul karşılanabilir. Ancak kanımızca, bu kadar büyük bir düşüş olması güç görünmektedir ve gene kanımızca düşüşün bu kadar büyük olması Genel Nüfus Sayımları'nın uygulama aksaklıklarından kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1965 sayımını hemen izleyen yıllarda, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, tarım alanındaki aktif nüfusun yaklaşık % 7'sinin ücretle çalıştığı belirtilmektedir (DPT, 1967: 137). Bu bilgi ise 1965 değil, 1960 Genel Nüfus Sayımı'nın sonuçlarıyla tutarlıdır.

İkinci olarak, bu rakamlar, en yüksek olduğu 1960 yılı esas olarak alınsa bile, yukarıda 1940'lı yıllar için verilen resmi tahminden ve aşağıda verilecek olan 1950 ve 1963 Tarım Sayımlarında görülen ücretli sayılarından azdır ve yorumlanmaya muhtaçtır. Kanımızca, rakamların düşüklüğü, Genel Nüfus Sayımlarının metodolojisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü, her üç sayımda da işgücünün statüsü, sayımdan önce gelen son hafta itibarıyla saptanmaya çalışılmıştır. Oysa tarımsal faaliyetler, doğası gereği yılın belirli dönemlerinde yoğunlaşmaktadır ve nüfus sayımlarının yapıldığı Ekim ayı da Türkiye şartları açısından tarım kesiminde çalışmaların yoğunluğunu kaybettiği bir aydır (KARAHASANOĞLU, 1970: 2, 10-11). Bu nedenle de özellikle sayım öncesi haftada çalışmamakla birlikte, yılın daha önceki dönemlerinde faaliyette bulunan geçici tarım işçilerinin kapsanmaması söz konusu olmaktadır. Bu durumda kapsanan tarım işçileri ise büyük ölçüde süreklilik niteliği taşıyanlar olmalıdır ve Aksoy'un belirttiği gibi, rakamları tarım işçilerinin tümünden çok, sürekli tarım işçileri için geçerli olarak kabul etmek daha doğru olacaktır (AKSOY, 1971: 116). Aşağıda ele alınacak Tarım Sayımlarında ise sonuçlar son hafta değil, son yıl itibarıyla değerlendirildiği için, işçi sayısı çok daha yüksek çıkmaktadır.

2. 1950 ve 1963 Tarım Sayımları İle Diğer Anket ve Araştırmalara Göre Ücretliler

Ücretlilerin sayısına ilişkin daha ayrıntılı bilgiler ise 1950 ve 1963 yıllarında gerçekleştirilen tarım sayımlarından elde edilebilmektedir. Aşağıdaki ilk tabloda, 1950 Tarım Sayımı'na göre tarım kesimindeki geçici ve sürekli işçilerin miktarı görülmektedir. Buradaki işçilerin hepsi kırsal kesim kaynaklı

olup, ikinci ve üçüncü sütunlarda şehir ya da köy olarak gidilen yer belirtilmektedir. Ancak gidilen yerlerin bire bir oranında tarım ve tarım dışı faaliyet alanlarına tekabül etmediği belirtilmelidir. Kentsel bölgelerde tarım işçiliğine gidilebildiği gibi, köylerde tarım dışı faaliyetlerde de çalışılabilmektedir. Genellikle düşünüldüğü gibi, kırsal kesimde sadece tarımsal faaliyetlerde bulunulmamakta, bunun dışında faaliyetler de yer almaktadır. Dönem içerisinde ve değişik tarihlerde yapılan araştırmalar, kırsal kesimde tarım dışı faaliyetlerde çalışanların oranının % 15 dolaylarında olduğunu göstermektedir. Örneğin, 1945 Köyler İstatistiği ve 1950 Ziraat Sayımı köylerde nüfusun % 15'inin ağırlıklı olarak dokumacılık olmak üzere el ve ev sanatlarında çalıştığını ortaya koymaktaydı (BİGM, 1948: 5, Tablo 12; BİUM, 1956: 122). 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre de, tarım dışı olarak nitelendirilebilecek işlerde çalışanların oranı % 12 dolaylarındaydı.²²

Tablo III: 1950 Tarım Sayımı Sonuçlarına Göre Tarım İşçilerinin Sayısı

	Şehir	Köy	Toplam
Kazanç için giden işçiler	181 908	559 492	741 400
Daimi ziraat işçiliği yapanlar	63 521	251 303	314 824
Toplam	245 429	810 795	1 056 224

Kaynak: KANBOLAT (1963: 59).

Tablodan, 1950 yılında tarım kaynaklı işçilerin büyük bölümünün, yaklaşık % 70'inin geçici (mevsimlik) işçi olduğu anlaşılmaktadır.²³ Sürekli işçilerin oranı ise sadece % 30'dur. Geçici ya da sürekli işçilik yapanların sadece % 23.23'ü şehirlere giderken, köylere gidenlerin oranı % 76.77'yi bulmaktadır. Bir başka araştırma da bu sonuçları doğrulamaktadır. 1950'li yılların başında Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından gerçekleştirilen "Türkiye'de Ziraat Makinalaşma" araştırması, tarımda makinalaşma sonucu işsiz kalanların beşte birinin şehre veya kasabaya gittiğini, beşte dördünden fazlasının ise köylerinde

22 (DİE, 1965a: 72-73)'teki verilerden hesaplanmıştır. 1948, 1949 ve 1952 tarihlerinde gerçekleştirilen diğer sayım ve anketler de, köylü aileler içerisinde çiftçi olmayanların oranının % 13.6 ila % 16.5 arasında değiştiğini ortaya koymaktadır. Bakınız, (BİUM, 1953: 6, Tablo 2).

23 Bunlar, sürekli ikametgâhları nüfusu 2 000'in altında olan yerleşim birimlerinde olan ve işçilik yapmak üzere yılda en az 30 gün buralardan ayrılan kişilerdir.

kaldığını ortaya koymaktaydı (SBF, 1954: 101). İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun verileri de, kırsal kesimde kalanların sayısına ilişkin bilgi vermektedir. 1958 yılında Çukurova bölgesinde sadece Kurumun işe yerleştirdiği işçi sayısı 120 619'dur (İİBK, 1959: 72).²⁴ Kurum dışında elciler aracılığıyla işe yerleştirilen işçilerle birlikte toplamın 200 000'e ulaşacağı tahmin edilmektedir.²⁵ Aileleriyle gelen ve tarlalarda çalışan çocuklarla bu rakam daha da büyüyecektir. 1962 yılı itibariyle Ege Bölgesi'ne çalışmak üzere gelen mevsimlik tarım işçilerinin sayısı da 100 000 dolaylarındadır.²⁶ Kurumun 1960 yılında tüm Türkiye'de işe yerleştirdiği tarım işçisi sayısı ise 368 735'tir (AKSOY, 1969: 46).

Bu durumda, yukarıda belirttiğimiz gibi, şehir tarım dışı faaliyetlerle; köy ise tarımsal faaliyetlerle özdeşleşmemesine karşın, kazanç için giden işçilerin (geçici işçilerin) büyük çoğunluğunun tarımsal faaliyet alanlarında çalıştığı çikarsanabilir (KANBOLAT, 1963: 59). Bu oranlar, yukarıda yaptığımız değerlendirmeler çerçevesinde yorumlanmalıdır. Bu, 1950'li yıllar itibariyle, henüz kentlerin bu işgücünü çekecek düzeyde gelişmemiş ve çekici güce kavuşmamış olmaları ve ulaşım olanaklarının gelişmemiş olması yanında, tarım kesiminin de şöyle ya da böyle ücretli işgücünün büyük bir bölümünü hâlâ istihdam edebildiğini göstermektedir.

Aşağıdaki tabloda ise nüfusu 5 000 ve daha az olan yerleşim birimlerinde gerçekleştirilen 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre işgücünün statüsü ve bu çerçevede ücretlilerin miktarı verilmektedir. Tablonun, bu yerleşim birimleri itibariyle, tarımsal olduğu kadar tarım dışı faaliyet alanlarına ilişkin bilgi de verdiğine dikkat edilmelidir. Buna göre iktisaden faal nüfusun 88.18'i tarımsal faaliyetlerde çalışırken, % 11.82'si tarım dışı faaliyet alanlarında çalışmaktadır.

Her iki sayım itibariyle yapılması gereken bir değerlendirme, tarım işçilerinin sayısının aynı dönemlerdeki topraksız aile sayısını kat kat aştığıdır. 1950 Tarım Sayımı sonuçlarına göre toplam 2 760 304 aileden 336 860'ı, yani % 12.20'si tümüyle topraksızdır (KANBOLAT, 1963: 33). 1963 Sayımı'na göre ise toplam 3 514 476 aileden 308 899'u, yani % 8.79'u topraksızdır (DİE, 1965a: 6). Bu durumda her iki yılda da, tarım işçilerinin sadece topraksız ailelerden oluşabilmesi için her aileden yaklaşık 3.5 kişinin tarım işçiliği yapması gerekmektedir. Bu mümkün olmadığına göre, rakamlar, topraksız aileler yanında özellikle küçük arazi mülkiyetine sahip geçimlik düzeydeki aile işletmesi sahiplerinin ya da aile fertlerinin de geniş ölçüde geçici işçiliğe

24 Mükerrer yerleştirmeler hesaba katılırsa, işçi sayısının 70 000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bakınız, (İİBK, 1959: 73).

25 Mükerrer yerleştirmeler hesaba katılırsa, işçi sayısının 100 000'i biraz geçeceği tahmin edilmektedir. Bakınız, (İİBK, 1959: 73).

26 (İİBK, 1962: 25-28)'deki bilgilerden hesaplanmıştır.

yöneldikleri biçiminde yorumlanmalıdır.²⁷ Mevsimlik işçilerin önemli bir kısmını küçük bir toprak parçasına sahip olan fakir mülk sahipleri teşkil etmektedir (AKSOY, 1969: 42).²⁸ 1940'lı yılların sonunda Orta Anadolu'da yapılan bir araştırma, "işletmelerin üçte ikisinin istihalleri sahiplerinin beslenmesini temin etmeye bile kifayet etmeyecek derecede küçük" olduğu için, "Orta Anadolu çiftçilerinin mühim bir kısmının bizzat kendi ziraatleriyle yaşayamamakta, hayatlarını idame ettirebilmek için büyük ölçüde geçici işlere muhtaç" olduğunu ortaya koymaktadır (VON FLÜGGE, 1948-1949: 133). Çalışmada, bu geçici işlerin ise tarım kesiminde olduğu kadar küçük sanatlarda ve veya sanayide çalışmak biçiminde tezahür ettiği belirtilmektedir (VON FLÜGGE, 1948-1949: 134).²⁹ 1960'lı yıllarda yapılan ve iç göç olgusunun coğrafi boyutlarını ortaya koyan bir çalışma da; küçük arazi sahiplerinin, örneğin 1-20 dönüm arasındaki arazileri işleyen çiftçi ailelerinin yoğun olduğu illerin, iç göçlerde de önemli payı olduğunu göstermektedir.³⁰ Değişik tarihlerde Ankara'nın geniş ölçüde göç alan gecekondu bölgelerinde yapılan araştırmalar, göç nedenleri arasında topraksızlık yanında toprak yetersizliğinin de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Yasa'nın 1962 tarihli araştırmasına göre "topraksızlık ve yetersizliği" göç nedenleri arasında % 46, işsizlik ise % 14'lük bir orana sahiptir (YASA, 1966: 73, Çizelge 18).³¹

Aşağıda ise 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre ücretliler ve diğer işgücü statülerinin nicelikleri verilmektedir.

- 27 Talas'ın 1950'li yıllar için yaptığı değerlendirmeyle, "Bunların çoğu aynı zamanda küçük toprak sahipleridir. Fakat bu topraklardan elde eyledikleri gelir kendilerini ve ailelerini geçindirmeye kafi gelmez. Kendilerinin istihsal edemedikleri bir kısım ihtiyaçlarını pazardan tedarik edebilmek için kendi topraklarındaki işlerini gördükten sonra muayyen bölgelere çalışmaya giderler. Buralarda umumiyetle pamuk, tütün işlerinde çalışırlar. Mevsimle beraber iş sona erince köylerine dönerler. İşler genel olarak üç-dört ay devam eder." Bakınız, (TALAS, 1960: 37).
- 28 Kelimenin bu anlamında, Erkul, geçici tarım işçileri için, "çiftçi - ziraat işçisi" terimini kullanmaktadır. Burada çiftçi sözcüğü, kişinin tarım yaptığı bir araziye sahip olmasına, ziraat işçisi sözcüğü ise yılın belirli dönemlerinde geçici tarım işçiliği yapmasına atıfta bulunmaktadır. Bakınız, (ERKUL, 1967: 43).
- 29 Çalgüner'in 1943 yılında Seyhan Milli Mensucat Fabrikası'nda yapılan bir araştırmaaya dayalı değerlendirmeleri, işçilerin en az % 50'sinin "mülk sahibi ve ziraatle ilgili" olduklarını ortaya koymaktaydı. Bakınız, (ÇALGÜNER, 1943: 19).
- 30 Bakınız, (TÜMERTEKİN, 1968: 52). Tümertekin, İstanbul'un sanayi bölgesi Bomonti'yi değerlendirdiği çalışmada, aynı sonucu Bomonti örneğinde vurgulamaktadır. Bakınız, (TÜMERTEKİN, 1967: 57).
- 31 Benzeri oran ve değerlendirmeler için, bakınız, (KIRAY, 1972: 567).

Tablo IV: 1963 Tarım Sayımı Sonuçlarına Göre İktisaden Faal Nüfusun İş Yerindeki Mevkii

İş yerindeki mevkii	Tarım Kesimi		Tarım dışı kesimler		Toplam	
	Sayı	Toplam içindeki oran %	Sayı	Toplam içindeki oran %	Sayı	Toplam içindeki oran %
İşveren	569 331	9.46	38 069	4.72	607 400	8.90
Ücretli	424 993	7.06	540 315	66.97	965 308	14.14
Ücretsiz aile işçisi	3 054 803	50.73	79 989	9.91	3 134 792	45.91
Kendi hesabına	1 972 304	32.75	148 470	18.40	2 120 774	31.05
Toplam	6 021 431	100.00	806 843	100.00	6 828 274	100.00

Kaynak: DİE (1965a: 70-71).

Tablodaki bazı rakamlar, verilerin ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Tarım kesiminde işveren sayısı 569 331 olarak gözükürken, işçi sayısı sadece 424 993'tür. Tarım kesiminde yılın bazı dönemlerinde kendisi ücretli olarak çalışan bir kişinin, yılın başka dönemlerinde ücretli işçi istihdam etmesi; yani aynı kişinin farklı statü kategorilerinde yer alabilmesi mümkün olabilmekle birlikte, rakamların çok tutarsız olduğu söylenmelidir. Bu aksaklıklar bir yana, 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre ücretlilerin iktisaden faal nüfus içerisindeki oranı % 14.14 olarak görünmektedir.³² Ücretliler içerisinde tarım dışı faaliyet alanlarında çalışanların oranı ise % 55.98'dir. İki sayımın metodolojisi tam anlamıyla çakışmadığı için net sonuçlar üretilemese de, 1950-1963 döneminde, kırsal kesim kaynaklı işçilerin tarım dışı faaliyet alanlarında çalışma oranının ciddi ölçüde yükseldiği söylenebilir. Bu, büyük ölçüde kentsel kesimde çalışmanın artması biçiminde olmuştur ve iki sayım arasında geçen 13 yıllık süre içerisinde, kentlerin ve tarım dışı faaliyet alanlarının gelişmesi ve çekim gücünün artmasıyla bağlantılıdır. Ulaşım

32 Bu oran, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1950'li yılların sonunda değişik bölgelerde yaptığı işgücü anketlerinin sonuçlarıyla tutarlı görünmektedir. 1957 yılında yapılan Karadeniz Bölgesi İşgücü Anketi, çalışmak için köy dışına gidenlerin işgücüne oranının % 16.6 olduğunu ortaya koymaktaydı. Bakınız, (İİBK, 1957: 21). Akdeniz Bölgesi'nde 1958 yılı itibarıyla aynı oran % 12'dir. Bakınız, (İİBK, 1959: 28). Dışarıya çok göç vermeyen Ege Bölgesi'nde ise oran en düşük olup, % 7'dir. Bakınız, (İİBK, 1962: 44).

olanaklarındaki gelişme de "iletici" bir faktör olarak bu eğilimi hızlandırmış olmalıdır. Tarım dışı kesimlere ilişkin statü dağılımı ise kırsal kesimde tarım dışı faaliyet alanlarının artmasının ancak küçük bir etkide bulunabileceğini göstermektedir.

Ancak, bu noktada, istatistiklerde görünmeyen kadınlarla ilgili bir duruma dikkat çekmek gerekir. Kırsal kesimde, ağırlıklı olarak tarım dışı alanlarda ve halı dokumacılığı gibi faaliyet kollarında çalışan ve sayıları hiç de az olmayan bir kadın nüfus, sayım yöntemlerinden dolayı, az önce verdiğimiz kırsal kesimde fakat tarım dışı faaliyetlerde çalışan nüfus içerisinde gözükmemektedir. Çalışma koşulları itibariyle ücretli olan ya da ücretlilik benzeri bir durum gösteren bu kadınlar, büyük ölçüde tarımsal faaliyetlerde ve ücretsiz aile işçiliği içerisinde görünmektedirler.³³

Hem 1950, hem de 1963 sayımlarına göre tarım kesimindeki ücretlilerin sayısı 1 000 000 dolaylarında görünmektedir. Ancak, bu büyüklüğün içinde, sürekli işçilerden çok geçici işçilerin bulunduğu göz ardı edilmemelidir. İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1950'li yılların sonunda gerçekleştirdiği işgücü anketleri, geçici işçilerin, yılın ne kadarlık bir bölümünde çalıştıklarına ilişkin bilgiler vermektedir. Akdeniz Bölgesinde gerçekleştirilen ankete göre işçilerin dışarıda kalma süreleri, gidilen bölgeye göre değişmekle birlikte ortalama 117 gün yani dört ay dolaylarındadır.³⁴ Karadeniz Bölgesi anketinde ise, ortalama dışarıda kalma süresi 178 gündür (İİBK, 1957: 23).³⁵

Sorunun bir başka önemli yönü ise tarım kesiminde özellikle geçici işçi olarak çalışanların hangi iktisadi faaliyet kollarında ve hangi yerleşim birimlerinde istihdam edildiklerine ilişkindir. Konuya ilişkin olarak, 1950'li yıllarda İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun yaptığı bölgesel işgücü anketleri; geçici işçilerin yöneldikleri faaliyet alanlarının bölgeden bölgeye değiştiğini ortaya koymaktadır. Karadeniz Bölgesi Anketi'nde yönelim ağırlıklı olarak imalat sanayiine (% 60-70) ve hizmetler kesimindedir. (% 10) Bunu küçük oranlarda olmak üzere diğer faaliyetler izlemektedir (İİBK, 1957: 26). Buna karşılık Akdeniz Bölgesi'nde tarım işleri % 82.9'luk bir ağırlığa sahip bulunmakta, bunu % 8.3 ile inşaat işleri ve küçük oranlarda olmak üzere diğer faaliyetler izlemektedir (İİBK, 1959: 49).³⁶

33 Konuya ilişkin kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için, bakınız, (MAKAL, 2001: 128-132).

34 (İİBK, 1959: 28)'deki verilerden hesaplanmıştır.

35 İki anket arasındaki farklılık, Akdeniz Bölgesi'ndeki işçilerin ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetlere, Karadeniz Bölgesi işçilerinin ise tarımla birlikte, diğer faaliyet alanlarına yönelmelerinden kaynaklanmaktadır.

36 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi çerçevesinde 1961 yılında gerçekleştirilen bir alan araştırması da, köy dışına geçici olarak giden işçilerin hangi iktisadi faaliyet kollarında çalıştıklarına ilişkin bilgiler vermektedir. Buna göre ağırlıklı olan tarım ve inşaat işlerinin yanında; fabrika

C. Tarım Kesimi ve İç Göçler

Tarım kesiminde birçok faktörün etkisi altında oluşan işgücü fazlası; sürekli ya da geçici işçi olarak; gerek kırsal, gerekse kentsel kesimlerde iş olanaklarının bulunduğu yerlere akmaktadır. Bu akış bir yerde süreklilik kazanarak iç göçe dönüşmektedir. Ancak bu göç "...yalnızca bir yerden ötekine yataysal hareket değildir. Giderek, belirli bir sınıf yapısındaki, örneğin modernleşme öncesi toplumlarda, dikeysel hareket bile değildir. Ama daha önemlisi, göç olgusu, üretimi ve buradaki ilişkileri temelden değiştiren bir süreci ifadelendirmektedir." (KIRAY, 1972: 566-567). Bu nedenle, bu karmaşık oluşum, dönem içerisinde Türkiye'nin gerek kırsal, gerekse kentsel kesimde geçirdiği yapısal dönüşümler çerçevesinde anlaşılabilir. Kırsal ve kentsel kesimlerdeki dönüşümler ise doğası gereği birbirlerine bağlıdır ve ayrı ayrı anlaşılabilirler.

İç göç olayına klasik yaklaşım, yaşananları, genellikle "kırsal iticiliği - kentin çekiciliği" kavram ikilisi çerçevesinde ele almaktadır. İtici güçler, "köylüyü toprağından, tarımdan ayrılmaya zorlayan koşullardır. Tarımda verim azlığı, tarımsal gelirin yetersizliği, bu yetersiz gelirin ve tarımdaki toprak mülkiyetinin dengesiz dağılışı, tarım topraklarının çok parçalanmış olması ve tarımsal makinalaşmanın, belli ölçülerde, tarlada çalışanları işsiz bırakması, iklim koşulları ve toprak erozyonu, bu itici güçlerin başlıcalarıdır." (KELEŞ, 1978: 37). Çekici güçler ise "Nüfusu kentlere çeken etkenlerdir. Bunlar, kısaca, tarım dışı kesimlerde yaratılan iş olanakları diye tanımlanabilir. Bu güçlerin başında sanayileşme gelir." (KELEŞ, 1978: 38). Kentsel kesimdeki sağlık, eğitim, eğlence ve benzeri olanaklar da çekici güçler arasındadır.

Bu yaklaşım genel olarak, göç üzerinde etkili olan faktörleri ayırıştırma ve çözümleme açısından yararlı gibi görünmektedir. Ancak, yaklaşım içerisinde ayırıştırılan faktörler değerlendirilirken, aralarındaki diyalektik bütünlük biraz kayboluyor gibidir. Bir anlamda ağaçlar somutlaştırılırken, orman gözden kaybediliyor gibidir. Kırsal kente göç; iticilik - çekicilik ekseninde ele alınamayacak kadar karmaşıktır ve Tekeli'nin ifadesiyle ancak kabaca doğru olan, aşırı ölçüde basitleştirilmiş olan bu yaklaşım, "kırsal olan karmaşık dönüşümü açıklamakta yetersiz kalır." (TEKELİ, 1982b: 86). Bu nedenle, bu kavram ikilisinin sağladığı çözümleme olanakları kullanılmakla birlikte; eleştirel bir yaklaşımın benimsenmesi de yararlı olacaktır.

Bir defa, kırsal iticilik ve kentin çekicilik derecelerinin görece olup, değişik nüfus ve işgücü kategorilerini farklı biçimde etkileyebileceği düşünülebilir. Örneğin, kırsal kesimde tümüyle topraksız köylü kategorisinde olan ve bu

işçiliği, nakliyat ve maden işçilikleri de bulunmaktadır. Bakınız, (KELEŞ / TÜRKAY, 1962: 31). Tarım dışında ücretli olarak çalışmaya gidenlerin büyük bölümünün büyük şehirlere ve sanayi merkezlerine gittiği belirlenmiştir. Bakınız, (KELEŞ / TÜRKAY, 1962: 70).

kesimde iş bulamayan kişiler açısından, elbette kırsal kesimde iticiliği başat olacaktır. Ama belirli bir arazi mülkiyetine sahip olduğu halde kırsal kesimde geçimlik üretim düzeyinde bulunan kişiler, muhtemelen kırsal kesimde kalma ya da kente göçme tercihlerini, daha geniş bir yelpazede belirleme olanağına sahip olacaklardır ve onların tercihlerinde hem iticilik, hem de çekicilik öğeleri farklı oranlarda etkili olacaktır. Ayrıca, kırsal kesimde iticiliği ile tarımsal faaliyetlerin iticiliği arasında da bir ayırım yapmak zorunlu olmaktadır. Çünkü, süreç içerisinde kırsal kesimdeki gelişmeler de homojen değildir ve bu kesimde tarım dışı faaliyetlerde meydana gelen artış ve bunun sağladığı istihdam olanakları, insanları kırsal kesimde kalmakla birlikte, tarım dışı faaliyetlerde çalışmaya itebilecektir.³⁷ Bazı nüfus kategorileri ise hem kırsal hem de kentle bağlantılarını sürdürmekte, ailenin bir bölümü kırsal kesimde bir bölümü kentte yaşayabilmektedir. Ayrıca kırsal kesimdeki bağlantıyı sağlayan ulaşım olanaklarının genişlemesi, iticilik ya da çekiciliğin her ikisinin de içerisinde yer almayan ama kırsal kesimi kente bağlayan ara bir değişken olarak belirleyici öneme sahip olmuştur.³⁸

Bu eleştiriler saklı tutulmak kaydıyla, şüphesiz tarım kesiminde ortaya çıkan gelişmeler, en genel çizgileriyle tarım kesiminin iticiliğini artırmaktadır ve döneme ilişkin değerlendirmeler kırsal kesimin iticiliği - kentsel kesimin çekiciliği kavram seti içerisinde ağırlığın kırsal kesimin iticiliğinde olduğunu göstermektedir.³⁹ 1950'lerin başı itibariyle ağırlığın kırsal kesimin iticiliğinde olduğu, ancak zaman içerisinde tedrici bir biçimde kentsel kesimin çekiciliğinin arttığını söyleyebiliriz.⁴⁰ Kentlerin çekim gücüne ve bu gücün kaynaklarına ilişkin olarak ise çok sayıda faktörün göz önüne alınması icap eder. Bu faktörlerden biri, kırsal ve kentsel kesimler arasındaki gelir ve ücret farklılıklarıdır. Türkiye'de kırsal kesimle kentsel kesim arasındaki gelir farklılıkları, inceleme dönemimize özgü olmayıp, Türkiye'de her dönemde bu farklılıklar gözlenmektedir. Örneğin imalat sanayiinde gelir / istihdam olarak hesaplanan verimlilik, tarım kesimindekinin 1925 yılında 5.4 katı, 1940 yılında 6.9 katı, 1950 yılında 4.8 katı, 1960 yılında ise 4.2 katıdır (BULUTAY, 1995: 279, Tablo 9.I). Genel gelir farklılıkları dışında soruna sadece ücret düzeyleri açısından yaklaşıldığında da, iki kesimdeki ücretler arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, aylık TL. olarak 1940-1949 dönemi ortalama ücret

37 Kırsal kesimde ama tarım dışında, halı dokumacılığı gibi alanlarda çalışma bunlar arasındadır.

38 Keleş, bunu, taşınım olanaklarındaki gelişme olarak tanımlamakta ve "iletici" güçler olarak nitelendirmektedir. Bakınız, (KELEŞ, 1978: 37).

39 Örneğin Kepenek'e göre, "Kentleşmenin başlıca nedeni kırsal kesimin pazara açılması ve traktör kullanımı sonucu işgücünü itmesidir. Denilebilir ki kentleşme süreci, kentlerdeki iş olanaklarının gelişimine, kentlerin iş gücünü çekmesine bağımlı bir olgu değildir." Bakınız, (KEPENEK, 1987: 109).

40 Tümertekin ise 1960'larda yaptığı değerlendirmede, şehirlerin çekiciliğini "daha yeni bir olay" olarak nitelendirmektedir. Bakınız, (TÜMERTEKİN, 1968: 55).

rakamları; tarımda 61.56, imalat sanayiinde 90.35, inşaatta 85.60, ticaretle 121.80'dir. 1950-1959 döneminde ise ortalama olarak tarımda 153.5, imalat sanayiinde 223.9, ticaretle 301.6'dır (BULUTAY, 1995: 301, Tablo 9.G). Dönem itibariyle tarım kesimindeki ücret ortalamalarının, sanayi kesimindekinin % 68.56'sı, ticaret kesimindekinin ise % 50.90'ı olduğu görülmektedir. Bu veriler ışığında, kırsal - kent gelir ve ücret farklılıklarının kentsel kesimin çekiciliği üzerindeki etkilerini yok saymak, kanımızca olanaklı değildir. Bulutay, bu farklılıkların 1950 öncesi dönemde daha da büyük ölçüde var olduklarını belirterek, gelir ve ücret farklılıklarının etken, açıklayıcı bir değişken olarak kabul edilemeyeceğini savunmaktadır (BULUTAY, 1995: 122). Ancak, kanımızca, bu farklılıkların 1950 öncesi dönemde etken olmayışı, 1950 sonrası dönemde de etken olmadığı anlamına gelmez. Çünkü 1950 öncesi döneme ilişkin olarak, çözümlemeye daha başka faktörleri de hesaba katmak icap eder ve ulaşım olanaklarının yetersizliği, kentsel kesimde iskân sorunu bunlar arasındadır. 1950 sonrası dönemde bu olanakların fazlalaşmasıyla, gelir farklılıklarının çekim üzerindeki etkileri de artmış olmalıdır.⁴¹

Yapılan araştırmalar, kentsel kesimin çekiciliğinin büyük ölçüde sanayileşmeye bağlı olduğunu göstermektedir. 1960'lı yıllarda yapılan iç göçlerin coğrafi boyutlarına ilişkin bir çalışma, ülkenin sanayi tesisleri haritasıyla iç göç alma arasında yakın bir bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır.⁴² Bu çekim gücü, büyük ölçüde sürekli gelir getiren bir iş sahibi olma beklentisinden kaynaklanmakta; gelirin sürekliliği, gelirin düşüklüğünü ikinci plana itmektedir. Ayrıca, kentsel kesimdeki gelir düzeyi düşük dahi olsa, bunun kırsal kesimde elde edilmekte olan sınırlı gelirden gene de daha yüksek olması beklenir. Bunun yanı sıra, kentsel - kırsal kesim gelirleri arasındaki farklılığın, sadece çalışılan dönemin geliri değil, geleceğe yönelik gelir beklentileri açısından da değerlendirilmesi gerekir. Tarım dışı faaliyet alanları itibariyle, Türkiye'de 1945 yılında İşçi Sigortaları Kurumu'nun ve tedrici bir biçimde değişik sosyal güvenlik kollarının kurulmasıyla gelişen sosyal güvenlik olanaklarının varlığı da, bu kaymayı olumlu yönde etkilemektedir. Eğitim olanaklarının kırsal kesime göre genişliği ve yeni gelişmekte olan kentlerin sunduğu, örneğin sağlık gibi olanakların varlığı da, kentlere kayışı teşvik edici önemli nedenler arasındadır.⁴³ Bu koşullar altında, Türkiye'de işgücü akımı, önceleri geçici ve ağırlıklı olarak tarım kesimi içerisinde iken, zamanla ve özellikle 1960 sonrası dönemde süreklilik niteliği kazanacak ve kentlere

41 Cillov'a göre, "...yol şebekesinin ıslahı, göç hareketini geniş ölçüde teşvike yardımcı olmuştur." Bakınız, (CILLOV, 1972: 93).

42 Bakınız, (TÜMERTEKİN, 1968: 57-58).

43 Tarım kesiminin itmesine, kentsel kesimin çekmesine ilişkin faktörlerin teori ve Türkiye deneyimi itibariyle geniş bir değerlendirmesi için, bakınız, (BULUTAY, 1995: 121-126).

yönelecektir. Bu yönelimin boyutları, kırsal ve kentsel kesim nüfuslarındaki değişmeden izlenebilmektedir. 1945 yılı itibariyle il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı % 24.9 iken, 1950'de 25.0'a, 1955'te 28.8'e, 1960'ta % 31.9'a, 1965'te ise % 34.4'e yükselmektedir. Koşut biçimde bucak ve köylerde yaşayanların oranı ise aynı yıllar için sırasıyla % 75.1, % 75.0, % 71.2, % 68.1 ve % 65.6 olmaktadır (DİE, 1977: 30, Tablo 22). 1950-1960 dönemi, kentli nüfus oranında en büyük artışın sağlandığı dönem olmaktadır (CİLLOV, 1972: 92). Kırsal kesimde doğal nüfus artış oranı kentsel kesimden daha yüksek olduğu için, sonuçlar kırdan kente göç olgusunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. 1966-1967 yılında yapılan bir nüfus araştırmasına göre doğal nüfus artış oranı, Türkiye ortalaması itibariyle binde 24.1 iken; kentsel kesimde binde 16.8, köysel kesimde ise binde 27.2 oranındaydı. (SSYB, 1970: 38, Tablo 15).

Ç. İç Göçün Kentteki İstihdama Yansımaları

Ancak, kırdan kente göçün istihdam boyutuna ilişkin olarak ihtiyatlı yorumlar yapmakta fayda vardır. Türkiye'de kentlere göç edenlerin büyük bölümünün formel sektörde ve süreklilik - iş güvencesi - daha yüksek ücret koşulları altında istihdam edildiğini söylemek olanaksızdır. Çünkü, kentsel kesimin gelişme hızı, kırsal kesimden göçenlere bu tür iş olanakları sağlayamayacak kadar düşük boyutlarda kalmaktadır. Bunun sonuçlarından biri, göç edenlerden bir bölümünün işsiz kalması olmaktadır. Konuya ilişkin çalışmalar, bu kesim içerisinde, kırsal kesimde olduğu gibi işsizlik oranının yüksek olduğunu ortaya koymuştur. İstanbul'da yapılan bir araştırmaya göre, gecekondu bölgelerinde sürekli bir işi bulunmayan ailelerin oranı % 34'ü bulmaktadır.⁴⁴ Bir diğer sonuç ise göç edenlerden büyükçe bir bölümün marjinal işlerde çalışmalarıdır. 1950'li ve 1960'lı yıllarda Ankara'nın gecekondu bölgelerinde yapılan araştırmalar bu nüfusun çalıştıkları işler konusunda bilgiler sunmaktadır. İbrahim Yasa'nın 1962 yılında Ankara'nın tüm gecekondu bölgelerinde yaptığı alan araştırmasının sonuçlarına göre çalışılan işlerin oranı şöyledir: Vasıflı işçi - zanaatçı % 27.0, düz işçi (amele) % 11.5, müstahdem % 15, küçük esnaf - tüccar % 17.0, çiftçi - hayvancı % 1, irat sahibi % 1, memur % 14.5, işsiz % 3.5 (YASA, 1966: 123, Çizelge 53).⁴⁵ 1950'li ve 1960'lı yıllarda Ankara'nın gecekondu bölgelerinde yapılan diğer araştırmaların sonuçları da, bu bölgeler nüfusunun genellikle küçük çaplı ticaret, esnafılık, becerisiz işçilik ve küçük memurluk ile marjinal işlerde çalıştıklarını ortaya koymaktadır.⁴⁶ İşportacılık, araba siliciliği vb. işlerden oluşan marjinal işler kategorisinin temel özellikleri ise formel sektörden farklı olarak; devamlılık niteliği taşımaması, düşük verimlilik,

44 Bakınız, (KELEŞ, 1978: 87-88).

45 Kıray'ın 1970 araştırması da benzer sonuçlar vermektedir. Bakınız, (KIRAY, 1972: 567).

46 Bu araştırmaların bulgularına ilişkin bir özet için, bakınız, Ş(ENYAPILI, 1985: 182-184).

işe giriş-çıkış engellerinin olmaması, düşük sermaye gerektirmesi, yüksek bir iş değiştirme oranına sahip olmasıdır.⁴⁷ Bu kesimde işgücü içerisindeki işverenlik - kendi kesabına çalışma ve işçilik statüleri de bazan birbirlerinden net hatlarıyla ayrılıyor olmayıp, statüler arası geçişlilikler ortaya çıkabilmektedir. Bu kesimin varlığının, Türkiye'de yaşanan yapısal dönüşüm sürecinin ekonomik ve toplumsal sancılarını azaltıcı yönde rol oynadığı, bazı sorunları emen bir tampon mekanizma oluşturduğu söylenmelidir.

IV. TARIM İŞÇİLERİNİN SOSYAL VE HUKUKSAL DURUMLARI İLE ÇALIŞMA KOŞULLARI

A. Giriş

Sosyal koruma açısından tarım kesimi dünyanın her yerinde sorunlu olmuş ve koruma bu alana diğer faaliyet kesimlerine göre daha geç girebilmiş ve daha düşük düzeylerde kalmıştır.⁴⁸ Tarımın doğa şartlarına bağımlılığı, tarım işletmelerinin bünyeleri, tarım kesiminde çalışanların örgütlenme düzeyinin düşüklüğü ve yeterince haklarını arayamamaları vb. faktörler bu oluşum üzerinde etkili olmuştur. Türkiye'nin durumu da bir istisna değildir ve dönem itibariyle tarım işçileri her türlü sosyal ve hukuki korumadan mahrumdurlar. 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu, tarım kesimini kapsam dışında bıraktığı için; tarım işçilerinin yasanın özellikle bireysel iş ilişkileri alanındaki koruyucu hükümlerinden yararlanması olanaksız hale gelmişti. Kuşkusuz, tarım kesiminin dışarıda bırakılmasının nedenleri vardı. Tarım kesimindeki işgücü, çok değişik statüler içerisinde bulunmaktaydı ve bunlar içerisinde ücretlilerin ağırlığı çok fazla değildi. Ayrıca, bu ücretli kesimin İş Kanunu kapsamına alınmasına ilişkin teknik güçlükler de bulunmaktaydı. Tarımdaki işgücünün; işçi, işveren, ortakçı, kiracı, yarıcı vb. çok değişik biçimlerde çalışıyor olması ve kimi zaman bunların iç içe geçmiş olması nedeniyle, işgücü içerisinde yer alan işçilerin net bir biçimde saptanması bile olanaklı değildi. Bunun yanında, tarım kesiminde mevsimlik çalışmanın çok yaygın olması, işgücünün coğrafi dağınıklığı da; sorun yaratan faktörler arasındaydı. Tüm bu faktörler, yasanın kapsamına girecek olanları saptama yanında, denetim zorluğu da yaratmaktaydı.⁴⁹ Bu faktörler, genel çizgileriyle diğer ülkelerdekine benzemekteydi. Ancak, tüm güçlüklerle karşı, tarım işçilerinin İş Kanunu kapsamı dışında tutulması, bunların her türlü sosyal korumadan mahrum olmaları sonucunu doğurdu. Hukuksal bir düzenlemeye tabi tutulmayan tarım

47 Bu özellikler konusunda, bakınız, (TEKELİ, 1982a: 158-159).

48 Bu gecikmeye etkide bulunan faktörlere ilişkin değerlendirmeler için, bakınız, (NALBANDOĞLU, 1948: 18-19; AKSOY, 1969: 12-21).

49 İş Kanunu'nun tarım kesimine ilişkin sınırlamasının dönemin Türkiye koşulları çerçevesinde geniş bir değerlendirmesi için, bakınız, (SAYMEN, 1954: 227-228).

kesimindeki işçi-işveren ilişkileri; bölgeden bölgeye de değişiklik gösteren ve çok defa uyulmayan yerel örf, adet ve geleneklere dayanmaktaydı (ÇALGÜNER, 1943: 111). Daha İş Kanunu hazırlanırken, tarım kesimi için de benzeri bir kanunun çıkarılması konusu tartışma alanı bulmuş, bu konuda bazı ön hazırlıklar da yapılmıştı (ÇALGÜNER, 1943: 112). Ancak daha sonra bu konuda olumlu gelişmeler olmamıştır.

1950'li yıllarda İş Kanunu'nda çeşitli değişiklikler yapılırken, tarım kesimi için sadece "çiftçilik" ifadesi yerine "tarım işleri" ifadesi geçirilerek sınırlı bir kapsam genişlemesi yaratıldı. Ama, gene yasa kapsamı dışında kalan iki kesim için Basın İş Kanunu ile Deniz İş Kanunu çıkarılırken, tarım kesimi için benzeri bir düzenlemeye gidilmedi. Oysa, tarım işçilerinin, özellikle geçici tarım işçilerinin çalışma koşulları, diğer kesimlerdekinden çok daha kötüydü. Mevsimlik işçilerin köylerinden yola çıkmalarıyla başlayan süreç; olumsuz ulaşım, sağlık, barınma ve beslenme koşullarını da içermekteydi.⁵⁰ İşçiler işverenin yanı sıra, elci, çavuş, dayıbaşı vb. sözcüklerle anılan araçların egemenliği altındaydı (URAN, 1939: 19-25; NALBANDOĞLU, 1948: 24; AKSOY, 1971: 116).⁵¹ Sayıları yüz binleri bulan mevsimlik işçilerin çalışma süreleri günde ortalama 12-14 saat arasında değişiyordu ve buna rağmen ücret düzeyleri de diğer kesimlerdekinden çok daha düşüktü. Tarım işçileri içerisinde süreklilik niteliği taşıyanların ağırlıklı olmadığı; geçici, mevsimlik işçiliğin yoğun olduğu düşünülecek olursa, örneğin yıllık ücret gelirleri itibarıyla bir değerlendirme yapıldığında farklılık daha da çarpıcı hale gelir.

Bu kesime yönelik olarak gerçekleşen belki de tek koruyucu uygulama, 1951 yılında başlayan asgari ücret saptamalarıdır. Bu çerçevede, 8 Ocak 1951 tarihinde yürürlüğe giren Asgari Ücretlerin Tesbitine Müteallik Yönetmelik ile

50 Bu koşullar hakkında bilgi, değişik kaynaklarda bulunabilir. Örneğin, bakınız, (ÇALGÜNER, 1943: 47 vd.; TARUS, 1946: *passim*; NALBANDOĞLU, 1948: *passim*). 1940'lı ve 1950'li yıllarda tarım işçilerinin yaşama ve çalışma koşulları birçok edebi esere de konu olmuştur. Bunlar arasında Çukurova'daki geçici tarım işçilerinin sorunlarını anlatan Orhan Kemal'in eserleri özellikle önemlidir ve bu döneme tanıklık etmektedir. Yazarın bu tür eserlerinin en önemlisi de, kanımızca, Bereketli Topraklar Üzerinde adlı romandır. Romandan, tarım işçilerinin yaşama koşullarıyla ilgili bir bölümü aktarmak istiyoruz: "Pek pek birkaç hafta sonra "Urumdan Şamdan" çekilip çekilip gelen ırgat kabilelerinin akını başlar. Binlerce kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, yaşlı, paramparça üstbaşlarıyla pis pis kokarak, Ötegeçe'deki mezarlığa yığılırlar. Kıçı çıplak çocuklar mezar taşlarına inip biner, tevekkül içindeki kadınlar, Taşköprü'nün bu geçesindeki ırgat pazarından iş ve ekmeğin sevinciyle gelecek erkeklerini beklerler. Kul acımaz bunlara, Allah acımaz. Allahın unuttuğu insanlardır bunlar! Peygamberler kitaplar dolusu sabır, tevekkül, kanaat getirmişlerdir bunlara. Hiçbir işe yaramayan, hiçbir işe yaramayacak olan sabır, tevekkül, kanaat!" Bakınız, (KEMAL, 1964: 184).

51 Elcilerin faaliyetleri konusunda geniş bilgi için, bakınız, Tarus, 1946, *passim*. Bu müessesenin İş ve İşçi Bulma Kurumu kurulduktan sonra da varlığını sürdürmesi, yüzyıllık bir uygulama olmasının yanı sıra, işçi ve işveren açısından sahip olduğu bazı avantajlara bağlanmaktadır. Bakınız, (TODAYE, 1958: 20).

belirli illerde ve belirli tarımsal işlerde asgari ücret belirlemeleri yapıldı. Ancak, tarım kesimine yönelik asgari ücret uygulamaları, hem il, hem de işkolu itibarıyla sınırlı kaldı. Belirlenen ücret düzeyleri de, zaten diğer kesimlerden düşük olan ortalama tarımsal ücretlerin epeyce altındaydı. Uygulamada ise değişik nedenlerle belirlenen bu ücret düzeylerine dahi uyulmadığı gözlemlendi. Konuya ilişkin kapsamlı değerlendirme ve karşılaştırmalar, az aşağıda yapılacaktır.

Tarım işçilerinin temel sorunlarından biri ise sosyal güvenliğe ilişkindi. 1945 yılında İşçi Sigortaları Kurumu'nun ve tedrici bir biçimde değişik sigorta kollarının kurulmasına karşın, Sosyal Sigortalar Kurumu'nu kuran 1964 tarihli 506 Sosyal Sigortalar Kanunu öncesinde çıkarılan bütün bu yasalar, sigorta kapsamını 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu ile sınırlandırmıştı. İş Kanunu tarım kesimini kapsam dışı bıraktığı için; zaten her türlü güvenceden uzak ve zor koşullarda çalışan tarım işçileri, sosyal güvenlik şemsiyesi dışında da kalmışlardı. 506 sayılı kanun ise tarım sanatlarına ait işler hariç kalmak üzere, tarım işlerinde çalışanları sigorta kapsamı dışında bırakmıştı. Kuşkusuz, tarım kesiminin İş Kanunu gibi, sosyal güvenlik kapsamı dışında tutulmasının da benzer nedenleri bulunmaktaydı. Gelir düzeyinin düşüklüğü yanında süreksizliği, işçi - işveren - ortakçı gibi kategorilerin çoğu zaman iç içe geçmiş olması bunlar arasındadır.⁵² Ama diğer taraftan, tam da bu nedenler, tarım işçilerini sosyal güvenliğe en çok ihtiyaç duyan kesim yapmaktaydı. Tarım işçileri, ancak 1977 yılında 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'nda değişiklik yapan 2100 sayılı kanunla sosyal sigorta kapsamına alındılar.⁵³

Tarım işçilerinin durumları sendikal örgütlenme açısından da değerlendirilmelidir. 1947 tarihli ve 5018 sayılı yasa, açık bir biçimde ifade edilmemesine karşılık, tarım işçilerine de sendika hakkını vermekteydi (ERKUL, 1967: 98). Nitekim, 5018 sayılı yasanın uygulanma şeklini gösteren Talimatnamenin 8. maddesinin 3. fıkrasında "Gerek işçi ve gerekse işveren sendikaları, henüz İş Kanunu hükümlerine tâbi bulunmayan kara işyerlerindeki işçiler veya işverenlerle, deniz, tarım veya hava işçileri veya işverenleri tarafından da kurulabilir." denilmekteydi.⁵⁴ Ancak, çalışmamızda tarım işçilerine ilişkin olarak değerlendirdiğimiz koşullar, dönem içerisinde tarım işçilerinin sendikal örgütlenmelerini de olumsuz yönde etkilemiştir. 1947 yılından 1951 yılına kadar tarım işkolunda sendikaya rastlanmamıştır (GÜNGÖR, 1998: 151). Daha sonraki yıllarda kurulun az sayıda sendikanın büyük bölümü ise ya faaliyet göstermemiş ya da münfesiş olmuşlardır.

52 Bu nedenler konusunda, bakınız, (BÜLBÜL, 1982: 21).

53 Kabul tarihi:11.8.1977, Resmi Gazete:24.8.1977, Sayı:16037. Konuya ilişkin gelişmeler için, bakınız, (BÜLBÜL, 1982: 20-21).

54 Talimatname'nin metni, (SUNAR, 1955: 361-370)'de bulunmaktadır.

Kuruldukları saptanabilen 11 sendikanın 9'unun ise Çukurova Bölgesi'nde olduğu görülmektedir.⁵⁵ 1963 tarihi itibarıyla dahi, üye sayıları ancak 5 080'e ulaşan 10 sendika mevcut bulunuyordu ve bunların çalışma koşullarının belirlenmesi üzerinde herhangi bir etkinlikleri yoktu (KAZGAN, 1963: 54). 1963 sonrasının yeni çalışma düzeni içerisinde, tarım kesimindeki sendikalar artış gösterecektir.

Benzeri değerlendirmelerin, tarım kesiminde işçilik dışında ortakçı ve kiracı olarak çalışanlar açısından da yapılması icap eder. Çünkü bu kategorilerde çalışanların durumu, farklı bir statü içerisinde yer alıyor gibi gözükmesine karşın, işçilere benzemektedir. Özellikle arazi sahibi ile "ortaklıklarına" ağırlıklı olarak işgüçlerini koyan ya da işgüçleri dışında hiç bir şey koymayan ortakçılar, tümüyle birer tarım işçisi konumundadırlar. Arazi sahibi ile 1926 tarihli Borçlar Kanunu'nun hâsılat kirası çerçevesinde ve irade serbestisi içerisinde ilişkide bulunan, ancak ekonomik ve toplumsal olarak eşit bir ilişki kurma olanağına sahip olmayan bu kesimin çalışma koşulları da zor ve güvenceden uzaktır.⁵⁶

B. Tarımsal Ücretlerdeki Gelişmeler

1950-1960 döneminde tarım kesimindeki işçi ücretlerinde meydana gelen gelişmeleri, hem kendi içinde gösterdiği değişimler, hem de diğer kesimlerdeki ücretlerle karşılaştırmalı olarak değerlendirmek yararlı olacaktır. Aşağıdaki tabloda, 1950-1963 döneminde nominal ve gerçek ücretlerde ortaya çıkan değişimler tarım ve imalat sanayii itibarıyla verilmektedir. Bu tablodaki veriler, sayım niteliğinde kaynaklardan derlenmiş olmayıp, değişik verilere dayanılarak yapılan bir tahmin olma niteliğini taşımaktadır.

55 İşkolunda kurulu sendikaların bir listesi için, bakınız, (GÜNGÖR, 1998: 152). 1947-1955 döneminde kurulan sendikaların bir listesi için, bakınız, (SÜLKER, 1955: 85-97).

56 Bu kesimin çalışma koşullarının değerlendirilmesi konusunda, bakınız, (AKSOY, 1971: 119-121).

Tablo V: 1950-1963 Döneminde Nominal ve Gerçek Ücretlerdeki Gelişmeler (TL / Ay)

Yıllar	İmalat sanayii			Tarım			Tüketici fiyat indeksi 1968=100
	Nominal ücretler	Gerçek ücretler (1968 yılı fiyatlarıyla)	Gerçek ücret indeksi, 1950=100	Nominal ücretler	Gerçek ücretler (1968 yılı fiyatlarıyla)	Gerçek ücret indeksi, 1950=100	
1950	121	436	100	77	277	100	27.78
1951	131	471	108	97	349	126	27.82
1952	148	506	116	109	364	131	29.23
1953	165	544	125	126	415	150	30.33
1954	182	548	126	109	328	118	33.21
1955	202	542	124	130	349	126	37.26
1956	239	583	134	150	366	132	40.96
1957	285	622	143	211	461	166	45.82
1958	336	633	145	249	469	169	53.06
1959	430	652	150	277	420	152	65.99
1960	478	688	158	298	429	155	69.43
1961	493	699	160	297	421	152	70.50
1962	534	733	168	351	482	174	72.88
1963	578	735	169	405	515	186	78.66

Kaynak: BULUTAY (1995: 301-302, 306, Tablo 9.G, Tablo 9.J)'deki verilerden düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Tablodaki verilerden imalat sanayiinde gerçek ücretlerin 1955 yılı dışında sürekli artış eğilimi gösterdiği, 1950-1963 yılları arasındaki artışın ise % 69 oranında olduğu görülmektedir. Buna karşılık tarım kesiminde ücretler aynı dönem içinde % 86 oranında artış göstermektedir. Tarım kesimi ücretlerinin çok düşük olduğu 1950 yılı yerine 1951 yılı temel alınrsa, 1963'e kadar olan reel ücret artış oranı sadece % 47.5 olmaktadır. Tarım kesiminde ücretlerin inişli çıkışlı bir seyir izlediği de görülmektedir. Bunun, tabloda yer alan verilerin hesaplanma yöntemleri yanında, tarım kesiminde üretim koşullarıyla birlikte ücretlerin de konjonktürden ve üretim miktarı üzerinde etkili olan doğa koşullarından etkilendiği biçiminde yorumlanması uygun olacaktır.

İmalat sanayii ile tarım kesimi arasındaki ücret farklılığı zaman içerisinde varlığını korumakta; yıldan yıla küçük değişikliklerle, imalat sanayiinde ücretler tarım kesimindekinden yaklaşık % 50 oranında daha yüksek bulunmaktadır. Tarım işçileri içerisinde süreklilik niteliği taşıyanların ağırlıklı olmadığı; geçici, mevsimlik işçiliğin yoğun olduğu düşünülecek olursa, örneğin yıllık ücret gelirleri itibariyle bir değerlendirme yapıldığında farklılık daha da çarpıcı hale gelecektir.

Tarım kesimindeki ücretlere ilişkin olarak, cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını da değerlendirmek icap eder. Hemen her ülkede ve her dönemde gözlenen ve bu nederle evrensel olarak nitelenebilecek olan eğilim, erkek işçi ücretlerinin kadın işçi ücretlerinden daha yüksek olmasıdır. Bir başka çalışmamızda, dönem itibariyle Türkiye'de tarım dışı kesimlerdeki cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını kapsamlı bir biçimde değerlendirmiştik.⁵⁷ Bu ücret farklılıkları, başta işgücünün eğitimi ve niteliği olmak üzere çok sayıda faktör tarafından belirlenmekte ve toplumsal değer yargılarının izlerini de taşımaktaydı. Tarım kesimi için benzeri bir değerlendirmede kullanılacak veriler sınırlı ve eski olmakla birlikte, araştırmalar, bu kesimde cinsiyete dayalı ücret farklılıkları olduğunu ortaya koymaktadır. Çalgüner'in 1939-1940 için vermiş olduğu rakamlar, Türkiye geneli itibariyle erkek işçi ücretlerinin 60-100 kuruş, kadın işçi ücretlerinin 30-50 kuruş, çocuk işçi ücretlerinin ise 20-35 kuruş dolaylarında olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak yazarın değerlendirmeleri, bu farklılıkların büyük ölçüde iş veriminden ve yapılan işin çeşidinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır (ÇALGÜNER, 1943: 65). Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarında, bölgeden bölgeye değişen gelenekler de rol oynamaktadır. Örneğin, Çukurova Bölgesi'nde işçi ücretleri cinsiyete göre farklılaşmazken, Ege ve diğer bazı bölgelerde farklılaşabilmektedir (ÇALGÜNER, 1943: 71).

C. Tarım Kesimindeki Asgari Ücret Uygulamaları

1950'li yıllarda tarım işçilerine yönelik olarak gerçekleşen belki de tek koruyucu uygulama, asgari ücret saptamaları idi. Dönem itibariyle Türkiye henüz Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1951 tarihli ve 99 sayılı tarım kesimine ilişkin Asgari Ücret Saptama Yöntemleri Sözleşmesi'ni onaylamamıştı.⁵⁸ Buna karşılık, Asgari Ücretlerin Tesbitine Müteallik Yönetmelik uyarınca Türkiye'de ilk asgari ücret belirlemesi tarım kesiminde yapıldı. Uygulama, 1951 yılında pamuk toplama ve çapa işlerinde başlamış; bunu 1958 yılında çeltik; gene aynı yılda üzüm, incir, zeytin, meyankökü, tütün; 1960 yılında pancar, tütün, biber yetiştirilmesi; 1961 yılında bağ, bahçe, sebze işkolu izlemişti (KUTAL, 1969: 208).

57 Bakınız, (MAKAL, 2001: 140-142).

58 Türkiye sözleşmeyi 1969 yılında onaylayacaktır.

1963 yılından itibaren ise tarım tek bir işkolu olarak kabul edilerek asgari ücret belirlenmesine gidilmiştir. Ancak, 1950'li yıllarda tarım kesimine yönelik asgari ücret uygulamaları, alanlar kadar mekan olarak da sınırlı kalmıştır. Örneğin 1951-1963 döneminde pamuk çapa işleri için yapılan saptama, sadece üç ille; Adana, Hatay, İçel'le sınırlı kalmış, özellikle Ege Bölgesi'ndeki pamuk işçileri için benzeri bir uygulamaya gidilmemiştir. Aşağıdaki tabloda asgari ücretler konusundaki değerlendirmelerimize malzeme teşkil etmek üzere; pamuk çapa işi için saptanan asgari ücret ortalamalarını, tarım kesiminde Türkiye ortalaması olarak tahmin edilen ücretlerle karşılaştırıyoruz. Ancak, tarım kesimi için saptanan ücretlerde yatacak ve yiyecek işverene ait olduğu için, bu tablodaki karşılaştırmadan kesin sonuçlar çıkarmak güçtür.

Tablo VI: Pamuk Çapa İşİ İçin Saptanan Asgari Ücretlerin Tarım Kesimi Ortalama Ücretleriyle Karşılaştırılması (1951-1963)

Yıllar	Ortalama tarımsal asgari ücret (Aylık, lira)*	Tarımsal kesimde ortalama ücret (Aylık, lira)	Fiyat indeksi (İstanbul geçinme 1951=100)	Ortalama reel tarımsal asgari ücret (1951 yılı fiyatlarıyla)	Ortalama tarımsal ücretin yüzdesi olarak asgari ücret
1951	62	97	100	62.00	63.92
1952	66	109	105.92	62.31	60.55
1956	83	150	149.01	55.70	55.33
1959	117	277	233.24	50.16	42.24
1961	152	297	255.49	59.49	51.18
1963	189	405	283.10	66.76	46.66

Kaynak: KUTAL (1969: 209, Tablo 167), DİE (1973: 367), BULUTAY (1995: 301-302, Tablo 9.G)'deki bilgilerden hesaplanmıştır.

Karşılaştırmalar, tarım kesimindeki asgari ücretlerin, sanayideki asgari ücretlerden daha düşük olduğunu, ancak farklılığın çok büyük olmadığını ortaya koymaktadır. Asgari ücretler günlük olarak mensucat sanayiinde 1959'da 655, 1963'te 920 kuruş; tütün sanayiinde ise aynı yıllar için 583 ve 890 kuruştu (KUTAL, 1969: 200, 205; Tablo 12, 15). Tarım kesimindeki asgari ücret mensucat

* Verilen günlük asgari ücret, karşılaştırma yapabilmek amacıyla, haftalık 5.5 gün hesabıyla ve dört hafta üzerinden aylık ücrete dönüştürülmüştür.

sanayiindeki 1959'da % 81'i, 1963'te ise % 93'ü düzeyindedir. Konu, asgari ücretler değil de, sektörlerdeki ortalama ücretler itibariyle düşünüldüğünde, iki sektör arasındaki ücret farklılıkları daha yüksek düzeydedir. Bu nedenle, asgari ücret saptamalarında tarımla sanayi arasındaki farkın daralmış olduğu ifade edilebilir. Buna, tarım kesiminde yatacak ve yiyeceğin işverene ait olması da eklendiğinde, belirlenen asgari ücret düzeylerine uyulmuş olduğu varsayımıyla durum tarım kesimi lehine bile dönebilecektir. Ancak, böyle bir karşılaştırmanın anlamlı olması için, iki sektördeki çalışma sürelerinin eşit ya da birbirine yakın olması gerekir. Oysa, tarım kesimindeki çalışma süreleri, İş Kanunu kapsamında çalışanlar açısından geçerli olan haftalık 48 saatlik sürenin çok üzerindedir. Örneğin tarım işçiliğinin yoğun olduğu Çukurova bölgesinde çalışma süresi haftada 5.5 gün üzerinden; günde brüt olarak 14 saat, dinlenmeler çıktığında ise net olarak 12 saattir (İİBK, 1959: 76).⁵⁹

Buna karşılık, tarımsal asgari ücretlerin aynı kesimdeki ortalama ücretlerden çok daha düşük olduğu, oranın % 50'ler civarında kaldığı görülmektedir. Tarımsal asgari ücretlerin satın alma gücü itibariyle bir değerlendirme yapıldığında ise 1950'li yıllarda bu açıdan düşüşler yaşandığı, 1951 yılındaki düzeyin ancak 1963 yılında aşılabildiği görülmektedir.

Kuşkusuz bu ücret düzeylerinin, uygulama açısından da değerlendirilmesi icap eder. İnceleme dönemimiz itibariyle asgari ücret uygulaması, gerek iller, gerekse işkolları itibariyle tarım işçilerinin çok küçük bir bölümünü kapsadığı gibi, belirleme her yılı kapsayacak biçimde düzenli olarak da gerçekleştirilmemiştir. Belirlenen bu ücret düzeylerine uyulmaması da, önemli sorunlardan biri olmuş; hatta saptanan asgari ücretin uygulamada pamuk işçilerine ödenen ücretin en üst sınırı olarak kabul edildiği gözlenmiştir (AKKAYA / ALTIOK, 1996: 256).⁶⁰ Çalışma Bakanı Samet Ağaoğlu'nun 1953 yılında Çukurova'da bizzat yerinde yaptığı gözlemlerden sonra İş ve İşçi Bulma Kurumu'na gönderdiği tamimde, bu sorunların varlığı en yetkili ağız tarafından ifade edilmektedir (ÇVD, 1953: 47-48):

"Adana ve İçel'de vaki tetkiklerim neticesinde ziraat işçileri asgari ücretleri tesbit sistemi ile bu ücretleri tesbit eden komisyonların çalışma tarzlarında bazı değişiklikler yapılması lüzumuna kani oldum. Filhakika, bir taraftan asgari ücret namı altında hakikatte sabit ücretler tesbit edilmekte ve bu

59 Bir başka kaynakta, dönem itibariyle pamuk çapalama işinde çalışan işçilerin ortalama gündelik çalışma süresinin 16 saat dolaylarında olduğu ifade edilmektedir. Bakınız, (AKKAYA / ALTIOK, 1996: 255).

60 İş ve İşçi Bulma Kurumunun 1958 yılında Akdeniz Bölgesi'nde yaptığı işgücü anketi sonuçlarında durum açıklıkla ifade edilmektedir: "İşçi gündeliklerinin tesbitinde her ne kadar asgari ücret komisyonları kararları nazara alınmakta ise de, bunda arz ve talep kanunu hükümleri yürümemektedir. Umumiyetle tanınmış bir işverenin vereceği yevmiye esas tutulmaktadır." Bakınız, (İİBK, 1959: 82).

sebeple mevsim ve çalışma sahasının değişen şartlarının husule getirdiği yeni arz ve taleo dalgalanmaları dikkat nazarına alınmadığından ya fiili ücretler, tesbit edilmiş ücretler altında tecelli etmekte veyahut da aynı iktisadi şartları haiz Çukurova bölgesinin üç vilâyetinde aynı zamanda kısmî işçi bollukları veya işçi azlıkları meydana gelmektedir. Bazan da her iki hal birden vaki olmaktadır. Komisyonların bugünkü terekküp tarzları da işin iki tarafını teşkil eden işçi ve işvereni memnun etmekten uzaktır. Zira, bu komisyonlarda fiilen ekseriyette olanları işle ilgisi bulunmayanlar teşkil etmektedir..."

1960'lı yıllarda dahi, tarım kesiminde belirlenen asgari ücret düzeylerine riayet edilmediği durumlar gözlenmiş, bunda, sektördeki işçilerin örgütsüz oldukları için bir baskı yapacak durumda olmamaları ve asgari ücretlerin işverenlerce uygulanmamasına karşı etkin müeyyidelerin bulunmayışı rol oynamıştır (TALAS / DİLİK / IŞIKLI, 1965: 5).⁶¹

Ç. Tarım İşçilerinin Çalışma Süreleri

Türkiye'de 1936 tarihli İş Kanunu, kapsamına giren işçiler açısından çalışma süresini haftada 48 saat olarak belirlemişti. Bunun, dönem itibariyle yeterli denetim olanakları olmasa da, önemli bir koruma sağladığı söylenebilir. Buna karşılık kanunun kapsamı dışında kalan en önemli iktisadi faaliyet alanı olan tarım kesimi açısından böyle bir belirleme mevcut değildi. Bu çerçevede tarım kesiminde çalışma süreleri, yüzyıllardır süre gelen örf ve adetlerle belirlenmiştir ve genellikle gün doğumundan gün batımına kadar olan süredir (ÇALGÜNER, 1943: 40-41; ERKUL, 1967: 95).⁶² Ancak, tüm tarım kesimini kapsayan mutlak bir çalışma süresi telaffuz etmek olanaklı değildir. Çalışma süreleri, bölgeden bölgeye değiştiği gibi, yetiştirilen ürünlere göre de farklılık göstermektedir.

Tahıl üretiminde çalışan işçilerin yılın 1 - 1.5 ayında ve günde 13 - 14 saate ulaşan sürelerle çalıştığı söylenebilir (NALBANDOĞLU, 1948: 21). Buna karşılık pamuk ziraatinde çalışan işçiler yılda 3 - 4 ay ve günde 13 - 14 saat çalışmaktadırlar (NALBANDOĞLU, 1948: 22).⁶³ Tütüncülük alanında

61 Benzeri sorunlar ve değerlendirmeler için, bakınız, (KUTAL, 1969: 212).

62 Osmanlı İmparatorluğu'nda 1869-1876 yılları arasında çıkarılan Mecelle, çalışma sürelerini "Gün doğumundan gün batımına kadar olan süre" olarak belirlemişti. Mecelle'nin bu düzenlemesi konusunda, bakınız, (MAKAL, 1997: 201-202). Aradan geçen uzun yıllara karşın, tarım işçilerinin durumlarının Mecelle'nin düzenlemesinden farklılaşmadığı görülmektedir.

63 İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1950'li yılların sonunda gerçekleştirdiği işgücü anketleri, ağırlıklı olarak pamukta çalışan tarım işçilerinin ortalama yıllık çalışma sürelerini de ortaya koymaktadır. Akdeniz Bölgesinde gerçekleştirilen ankete göre işçilerin dışarıda kalma süreleri, gidilen bölgeye göre değişmekle birlikte ortalama 117 gün yani dört ay dolaylarındadır. Rakam, (İİBK, 1959: 28)'deki verilerden hesaplanmıştır.

çalışanların çalışma süreleri ise daha da uzundur. "Dikme ve çapa esnasında bütün gün 13 - 14 saat olan günlük iş müddeti, kırıp dizme zamanında 3 aydan fazla bir müddet 18, hattâ iş yerine gidip gelme de hesaba katılmak suretiyle 20 saate kadar çıkar." (NALBANDOĞLU, 1948: 26).⁶⁴ Gündelik çalışma süreleri 20 saate ulaşan tütün işçilerinin 40 yaşından sonra çalışma kapasitelerini kaybettikleri ifade edilmektedir (NALBANDOĞLU, 1948: 29; AKSOY, 1969: 44). Ücretli tütün işçiliğinin diğer alanlardan önemli bir farklılığı ise genellikle bir aile işi olarak değerlendirilmesidir. Günlük ortalama çalışma süresi 15 - 18 saat arasında değişen ve yaklaşık üç dört ay süren bu işte; kadınlar ve 10 - 11 yaşındaki çocuklar da, ailenin diğer fertleriyle birlikte çalışmaktadırlar (YASA, 1960: 51).⁶⁵

Çalışma süreleri konusunu, günlük çalışma süreleri, günlük dinlenme süreleri ve haftalık tatiller itibariyle değerlendirmek icap eder. Bu konuda da Türkiye'nin değişik bölgelerinde değişik uygulamalar mevcuttur. İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1958 Akdeniz Bölgesi araştırması pamuk çapasında fiilen sabah saat 5.00'te işe başlandığını ve 19.00'da son verildiğini, günde iki saat yemek ve dinlenme molası verildiğini, net çalışmanın ise 12 saat olduğunu ortaya koymaktadır (İİBK, 1959: 76-77).⁶⁶ Buna karşılık çapa işinde haftada 5.5 gün çalışılıp, bir haftalık yevmiye alınmaktadır (AKSOY, 1969: 92).⁶⁷ Pamuk toplama işinde işçiler topladıkları kilo başına ücret aldıkları için, "haftalık tatillerini kendiliklerinden feda" etmektedirler.

Bı sınırlar, Çukurova Bölgesi'nde geleneksel olarak belirlenmiş olup, diğer bölgelerde bu kadar düzenli ve yeknesak kurallar bulunmamaktadır ve çalışma süreleri daha da uzun ve düzensiz olabilmektedir (ERKUL, 1967: 95).⁶⁸ Ayrıca, tarım işçilerinin bu uzun çalışma sürelerinin; olumsuz barınma, beslenme, sağlık sorunları ile birlikte gittiğini de gözden ırak tutmamak icap eder. Tarım kesimindeki bu uzun çalışma sürelerine tabi olan işçi sayıları düşünüldüğünde, durumun vahameti ortaya çıkmaktadır. Dönem itibariyle sadece İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun tarımsal işlere yerleştirdiği kişi sayısı 1953'te 100 291, 1954'te 204 813, 1960'ta ise 368 735'tir (BUMH, 1955: 8; Erkul, 1967: 84). Toplam işçi sayısı ise bir milyonun üzerindedir.

64 Çalışma süreleri konusunda ayrıca bakınız, (KAZGAN, 1963: 55).

65 Yasa'nın gözlemleri 1950 yılında Bergama'nın Sindel köyündeki koşulları yansıtmaktadır.

66 İşçiler geleneksel olarak sabah ezanında işe başladıklarından, bazı işverenlerin imamları anlaşarak ezanı zamanından önce okutturdukları da nakledilmektedir. Bakınız, (İİBK, 1959: 76).

67 Bu uygulamaya 1833-1840 yılları arasında Adana'yı yöneten İbrahim Paşa'nın hazırladığı ve Türkiye'de 1950'li yıllara kadar uygulanan nizamname uyarınca yapılmaktaydı. Nizamnameyle 5.5 gün çalışan işçiye 7 günlük ücret veriliyor, günlük dinlenme süreleri artırılıyor ve beslenme vb. sorunlar üzerinde düzenlemeler yapılyordu. Konuya ilişkin olarak, bakınız, (MAKAL, 1997: 289).

68 Erkul, bu koşullar altında çalışma süreleri açısından Çukurova bölgesi ziraat işçilerini "en şanslı durumda bulunan ziraat işçileri" olarak nitelemektedir. Bakınız, (ERKUL, 1967: 91).

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de önemli bir dönüşüm yaşanmaktadır. Aslında bu dönüşüm bir bütündür ve parçaları birbirlerine diyalektik biçimde bağlıdır. Bu bütünün önemli öğelerinden biri ise tarım kesimidir. Kuşkusuz tarım kesimindeki dönüşüm de, kendi içinde olduğu kadar; tarım dışı kesimlerde yaşanan gelişmeler tarafından belirlenmektedir. Soruna tarım kesiminin kendi içinden bakıldığında, veriler, bu kesim açısından son derecede önemli olan arazi mülkiyetinde dönem içerisinde ciddi değişmelerin ortaya çıkmadığını göstermektedir. Küçük toprak mülkiyeti, dönemin başında da, sonunda da Türk tarımında egemen olmaya devam etmektedir. Ciddi bir değişikliğin gözlenmediği arazi mülkiyetiyle bağlantılandırılması zor olan değişimin altında, tarım kesiminde yaşanan teknolojik değişme, bu kesime sağlanan kredi vb. olanaklar ile tarım kesiminin iç ve dış piyasalara açılması yatmaktadır. Bu gelişmeler ise tarım kesimi kadar, sanayi ve hizmetler kesimi açısından da önemli sonuçlar doğuracaktı.

Bu değişimlerin öncesinde de, Türk tarımında topraksız köylüler ile tarımsal aile biriminin geçimini sağlamaya yetmeyecek ölçüde küçük araziye sahip olan köylülerden oluşan geniş bir kesim bulunmaktaydı. Bu kesim, tarım ve tarım dışı faaliyet alanlarına yönelip, yılın belirli dönemlerinde geçici işçilik yaparak geçimini sağlamaya çabalıyordu. 1950'li yıllarda yaşanan değişimler, arazi mülkiyetinde ciddi değişimler olmamasına karşın, arazi kullanımında ve bunun sonucunda tarım kesiminin insangücü ihtiyacında değişiklikler yarattı. Değişmeler; tarım kesiminin insan gücü ihtiyacını azaltarak; topraktan görelili olarak kopmuş, özgürleşmiş bir işgücü tabakası doğurma yönünde etkiler yaptı. Tüm bu gelişmeler, mevsimlik işlere yönelen kişilerin sayısı artırdığı gibi, yöneliş zamanla sürekli bir hal aldı ve kentlere göçe dönüştü.

Tarım kesimindeki gelişmelerin kentsel kesim ve buralarda gelişen sanayi ve hizmetler üzerinde de ciddi etkileri oldu. Yeni gelişen kesimler, insan gücü ihtiyacını ağırlıklı olarak tarımsal kaynaklardan sağladılar. Başlangıçta geçici ve niteliksiz olan bu işgücü, giderek süreklilik ve nitelik kazandı. Bu çerçevede, Türkiye'de ücretlilik statüsü içerisinde çalışanların sayısının artması, çalışma ilişkilerinin gelişmesi, hep tarım kesimindeki bu değişiklikler çerçevesinde anlamlandırılabilir. Ancak, veriler, her şeye karşın, 1950-1960 döneminde bu gelişmelerin sınırlı olduğunu göstermektedir. Konuya ilişkin esas gelişmeler 1960 sonrası dönemde yaşanacak; ekilen toprakların sınırlarına ulaşıldığı bir durumda zirai makina ve girdi miktarındaki artışlar, tarım kesiminde işgücü ihtiyacını 1950-1960 dönemine göre ciddi ölçüde ve net biçimde azaltacaktır.

Kaynakça

I. Kitaplar ve Makaleler

- AKKAYA, Yüksel / ALTIOK, Metin (1996), "Çukurova'da Pamuk İşçileri," *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Birinci Cilt* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını): 253-257.
- AKSOY, Suat (1969), *Tarımda İş Hukuku* (Ankara: Türk Ziraat Ekonomi Derneği Yayını).
- AKSOY, Suat (1971), *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, İkinci Baskı).
- AKTAN, Reşat (1978), *Türkiye İktisadı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Üçüncü Baskı).
- ARUOBA, Çelik (1982), "Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar," *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını): 79-88.
- ARUOBA, Çelik (1988), "Tarımda Teknolojinin Değişmesinin Gelir Dağılımına Etkisi," Şevket Pamuk, Zafer Toprak (Derleyenler), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* (Ankara: Yurt Yayınları): 197-207.
- BORATAV, Korkut (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).
- BÜLÜTAY, Tuncer (1995), *Employment, Unemployment and Wages in Turkey* (Ankara: International Labour Office - State Institute of Statistics).
- BÜLBÜL, Mehmet (1982), "Tarım İşçileri, Sorunları ve Çözüm Önerileri," *Tarım ve Orman İşçilerinin Sorunlarına İlişkin Çözüm Önerileri Semineri* (Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları): 13-26.
- CILLOV, Halük (1972), *Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).
- ÇALGÜNER, Cemil (1943), *Türkiye'de Ziraat İşçileri* (Ankara: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü Yayını).
- ERKÜL, İhsan (1967), *Türkiye'de Ziraat İşçileri ve Bunlara İlişkin Çalışma Hukuku* (İstanbul: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları).
- FLÜGGE, Wilhelm von (1948-1949), "Orta Anadolu'da Ziraat İşletme Meseleleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (Cilt:10, No.1-4, Ekim 1948-Temmuz 1949): 122-165.
- GÜNGÖR, Yasemin (1998), "Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık İşkolu," *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Üçüncü Cilt* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını): 148-153.
- KANBOLAT, Yahya (1963), *Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).
- KARAHASANOĞLU, Taner (1970), *Kamu Kesimindeki Tarım İşletmelerinde Ücretle Çalışanlar ve Sosyal Güvenliklerinin Sağlanması* (Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını).
- KAZGAN, Gülten (1963), "Ziraat İşçilerinin Sendikalaşması," *Sosyal Siyaset Konferansları, Öndördüncü Kitap* (İstanbul): 47-66.
- KAZGAN, Gülten (1977) "Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler," *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu*, (İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını): 231-274.
- KAZGAN, Gülten (1983), *Tarım ve Gelişme* (İstanbul: Der Yayınları, Üçüncü Bası).
- KAZGAN, Gülten (1988a), "2000 Yılında Türk Tarımı," Şevket Pamuk, Zafer Toprak (Derleyenler); *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* (Ankara: Yurt Yayınları): 257-271.

- KAZGAN, Gülten (1988b), "İzzettin Önder, Ergün Kip ve Çağlar Keyder'in Tebliğlerine İlişkin Yorum," Şevket Pamuk, Zafer Toprak (Derleyenler); *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* (Ankara: Yurt Yayınları): 175-178.
- KELEŞ, Ruşen (1978), *Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, İkinci Baskı).
- KELEŞ, Ruşen / TÜRKAY, Orhan (1962), *Köylü Gözü İle Türk Köylerinde İktisadî ve Toplumsal Değişme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).
- KEMAL, Orhan (1964), *Bereketli Topraklar Üzerinde* (İstanbul: Remzi Kitabevi, İkinci Baskı).
- KEPENEK, Yakup (1987), *Türkiye Ekonomisi* (Ankara: Teori Yayınları).
- KETEN, Mustafa (1971), *Tarım İşletmelerinin Yapısı* (Ankara: Devlet Planlama Teşkilâtı Yayını).
- KIRAY, Mübcecel (1972), "Gecekondu - Az Gelişmiş Ülkelerde Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşeme," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (Cilt:XXVII, Sayı: 3, Eylül 1972): 561-573.
- KÖYLÜ, Kâzım; *Ziraat İktisadî, Ziraat İşletmecilik, Cilt: 1* (Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, İkinci Baskı).
- KÜTAL, Metin (1969), *Teorik Esaslar ve Tatbikatı Bakımından Asgari Ücret* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).
- MAKAL, Ahmet (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- MAKAL, Ahmet (1999), *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- MAKAL, Ahmet (2001), "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeye İlişkin Gelişmeler," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (Cilt: 56, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2001): 117-155.
- NALBANDOĞLU, Reşat (1948), "Türkiye'de Ziraat İşçilerinin Durumu," *İktisatî Siyaset Konferansları, Birinci Kitap* (İstanbul): 16-31.
- SAYMEN, Ferit Hakkı (1954), *Türk İş Hukuku* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası).
- SUNAR, Kemal Sahir (1955), *Türk Sendikalar Hukuku, Birinci Kitap* (Ankara).
- SÜLKER, Kemal (1955), *Türkiye'de Sendikacılık* (İstanbul).
- ŞENYAPILI, Tansı (1985), *Ankara Kentinde Gecekondu Gelişimi* (Ankara: Batıkent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği Yayını).
- TALAS, Cahit (1960), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyal Politika Meseleleri (1920-1960)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).
- TALAS, Cahit / DİLİK, Sait / İŞIKLI, Alpaslan (1965), *Türkiye'de Sendikacılık Hareketi ve Toplu Sözleşme (İktisadî Yönleri İle)* (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).
- TARUS, İhan (1946), "Çukurova'da İş ve İşçi Bulma Rejimi," *Çalışma Dergisi* (Yıl:1, Sayı:6, Mayıs 1946): 53-55.
- TEKELİ, İhan (1982a), "Kalkınma Sürecinde Marjinal Kesim ve Türkiye Üzerinde Bir Deneme," *Türkiye'de Kentleşme Yazıları* (Ankara: Turhan Kitabevi): 147-181.
- TEKELİ, İhan (1982b), "Türkiye'de Tarımda Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci," *Türkiye'de Kentleşme Yazıları* (Ankara: Turhan Kitabevi): 65-119.
- TEKELİ, İhan / İLKİN, Selim (1988), "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları," Şevket Pamuk, Zafer Toprak (Derleyenler), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (Ankara: Yurt Yayınları): 37-90.
- TÜMERTEKİN, Erol (1967), *İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını).

- TÖMERTEKİN, Erol (1968), *Türkiye'de İç Göçler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını).
- TÜRKAY, Orhan (1968), *Gizli İşsizlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).
- TÜRKİYE VE ORTA DOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ (TODAİE) (1958), *Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar - Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma* (Çoğaltma), (Ankara).
- ANKARA ÜNİVERSİTESİ SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ (SBF) (1954), *Türkiye'de Ziraî Makinalaşma - Ziraatta Makina Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerinde Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).
- ÜRAN, Hilmi (1939), *Adana Ziraat Amelesi* (İstanbul: Vakit Matbaası).
- VARLIER, Oktay (1978), *Türkiye Tanımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü* (Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını).
- YASA, İbrahim (1966), *Ankara'da Gecekondu Aileleri* (Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını).
- YAVUZ, Fehmi / KELEŞ, Ruşen / GERAY, Cevat (1978), *Şehircilik, Sorunlar Uygulama ve Politika* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, İkinci Bası).

II. Kurum Yayınları

- BASBAKANLIK İSTATİSTİK GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (BİGM) (1948), *Köyler İstatistiği - 1945 Anket Sonuçları* (Ankara).
- BASVEKÂLET İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ (BİUM) (1953), *1950 Ziraat Sayımı, 1- Köylü Nüfusun Hususiyetleri ve Ziraî Bünyesi* (Ankara).
- BİUM (1956), *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri* (Ankara).
- BASVEKÂLET UMUMİ MURAKABE HEYETİ (BÜMH) (1955), *İş ve İşçi Bulma Kurumu 1954 Yılı Raporu* (Ankara).
- ÇALIŞMA DERGİSİ (ÇD) (1947), Yıl:2, Sayı:24, Kasım - Aralık 1947.
- ÇALIŞMA VEKÂLETİ DERGİSİ (ÇVD) (1953), Cild:1, Sayı:1, Mart, Nisan, Mayıs 1953.
- DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ (DİE) (1965a), *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları* (Ankara).
- DİE (1965b), *İstatistik Yıllığı 1964-1965* (Ankara).
- DİE (1969), *1965 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri* (Ankara).
- DİE (1973), *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı* (Ankara).
- DİE (1977), *Türkiye İstatistik Yıllığı 1977* (Ankara).
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (DPT) (1963), *Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl: 1963-1967* (Ankara).
- DPT (1967), *Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl: 1968-1972* (Ankara).
- İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (İİBK) (1957), *Doğu Karadeniz Bölgesinde Çalışma İmkanlarının Artırılması Noktaî Nazarıdan İş Gücünün Kıymetlendirilmesine Ait Tetkikler* (Çoğaltma) (Ankara).
- İİBK (1959), *Akdeniz Bölgesi İş Gücü Anketi Raporu* (Çoğaltma) (Ankara).
- İİBK (1962), *Ege Bölgesi İşgücü Anketi Raporu* (Çoğaltma) (Ankara).
- SAĞLIK VE SOSYAL YARDIM BAKANLIĞI (SSYB) (1970), *Türkiye Nüfus Araştırmalarından Elde Edilen Hayati İstatistikler, 1966-1967* (Ankara).
- TARIM BAKANLIĞI (1968), *Türkiye Tanımında Gelişme Eğilimi, Grafik ve İstatistikler, 1938-1966* (Ankara).